
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

परीक्षित
शुक
ऋषिमंडली
श्रीधर
॥ अथश्रीमद्भागवतपंचमस्कंधःप्रारंभः॥
व्यास
प्रियव्रतराजा

श्रीगणेशायनमः   नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय   अथातः पंचमस्कंधव्याख्यानेकविशे
षवान् प्रियव्रतान्वयोयत्रसप्रपंचःप्रपंच्यते षड्विंशत्याऽधुनाऽध्यायैः पंचमेस्थानुमीर्यते १ लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा पृथिव्युपर्यधोलोकैर्मर्यादा
त्रिविधामता २ पुनश्चैकैकशस्तेषुमर्यादाबहुधामता भुवोद्वीपादिमर्यादाःपाल्यंतेराजभिःपृथक् ३ भूमेरुपरिदेवाद्यैस्ततश्चाधोऽसुरादिभिः तत्राध्यायैस्तुविं-
शत्याप्रियव्रतपुरःसरैः ४ भुवोद्वीपादिमर्यादाःपालिताइतिवर्ण्यते त्रिभिःसूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिधितिर्कीर्त्यते ५ अतलादिषुदैत्याद्यैःपालनंचततस्त्रिभिः
तत्रतुप्रथमेध्यायेज्ञानिनोराज्यनिर्वृतिः ६ पुनश्चज्ञाननिष्ठेतिप्रियव्रतकथाद्भुता वंशंप्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम ७ योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्म
हीम् भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदमिति पूर्वस्कंधांतेउक्तम् प्रियव्रतस्यप्रथममात्मविद्याततोगृहाश्रमः ततःसर्वसंगत्यागेनमोक्षइत्युक्तंतत्रविस्मि

राजोवाच   प्रियव्रतोभागवत आत्मारामःकथंमुने गृहेरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभवः १ ननूनंमुक्तसंगानांतादृशानांद्विज
र्षभ गृहेष्वभिनिवेशोऽयंपुंसांभवितुमर्हति २ महतांखलुविप्रर्षेउत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृतचित्तानांनकुटुंबेस्पृहामतिः
३ संशयोऽयंमहान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु सक्तस्ययत्सिद्धिरभूत्कृष्णेचमतिरच्युता ४   श्रीशुकउवाच   बाढमुक्तंभग
वतउत्तमश्लोकस्यश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसआवेशितचेतसोभागवतपरमहंसदयितकथांकिंचिदंतरायविहताःस्वांशिवतमांपद
वींनप्रायेणाहिन्वंति ५

तः पृच्छति प्रियव्रतोभागवतः अतएवात्मारामःगृहेकथमरमत ननुरमतांकोदोषइतिचेदतआह कर्मणाबंधःपराभवश्च
स्वस्वरूपतिरस्कारोयन्मूलोभवतियद्गृहंमूलंकारणंयस्य १ गृहेषुरतिश्चतत्राभिनिवेशात्स्यात्सचभागवतानामात्मारामाणांनसंभवतीत्याह ननूनमि
ति २ गृहासक्तिर्हिकुटुंबादिस्पृहयाभवतिसाचतेषांनास्तीत्याह महतामिति उत्तमश्लोकपादयोः छायाकामादिसंतापहारिणीतयानिर्वृतंचित्तंयेषांतेषां
स्पृहायुक्तामतिर्नास्ति ३ दाराद्यासक्तस्यतुमोक्षःश्रीकृष्णेऽस्खलितामतिश्चाभूदितियत् अयंचमहान्संशयइत्याह संशयइति ४ अंगीकृत्यपरिहरति
बाढमभिनिवेशादिकंनास्तीतिसत्यमेव तथाऽपिविघ्नवशेनतेषांप्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेनपुनर्निवृत्तिश्चसंगच्छतइत्याह भगवतःश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरू
पोयोरसस्तस्मिन्नावेशितंचेतोयैस्तेऽपिकेनचिदंतरायेणविघ्नेनविहताअपिस्वांशिवतमांपदवींमार्गंनहिन्वंतिनत्यजंतिकाम् भागवताएवपरमहंसास्तेषांदयि
तस्यप्रियस्यश्रीवासुदेवस्यकथांनत्यजंति ५   ५   ५   ५   ५   ५

प्रियव्रतस्य ब्रह्मादिद्वीपांतरायरूपा बभूवेति प्रसंगमाह यर्हीत्यादिना विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्वेत्यंतेन यर्हि वाव ह यदा हि वावेति प्रसिद्ध्यादौ ह इति चसः स्वपित्रा मनुना अवनितलपरिपालनायोपामंत्रितो नियुक्तो नैवाभ्यनंदत् नैच्छत् अयहतदैवभगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततारेत्यन्वयः उपामंत्रणे हेतुः आम्नाताः राज्ञां शास्त्रेणोक्ताः ये प्रवराः श्रेष्ठा गुणास्तेषां गणस्यैकांतभाजनतया नियताश्रयत्वेन अनिच्छायां हेतुः परमार्थसतत्त्वमात्मायथात्म्यमवगतं तद्येन सतथा अतः ब्रह्मसत्रेणात्मध्यानेन कार्येण दीक्षिष्यमाणः नियमं गृहीष्यन् प्रागपि वासुदेव एव निरंतरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः समर्पितः सकलकारकाणामिंद्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापो येन सः यद्यपि तत्पित्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्याधिकारे असतोऽपि मिथ्याभूतादपि राज्यप्रपंचादात्मनः पराभवमालोचयन्नाभ्यनंदत् ६ गुणसर्गस्य गुणसृष्टेः परिबृंहणं समृद्धिस्तदनुचिंतया व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः यथा राज्ञा चारैर्मंडलेश्वराणामभिप्रायो निश्चीयते तद्वत् अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्वेदैर्निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः ७ स च ब्रह्मा तत्र तत्र उडुपतिश्चंद्र इव प्रकाशमानो गंधमादनस्य द्रोणीं दरीम

यर्हि वाव ह राजन् स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांऽजसाऽवगतपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतया स्वपित्रोपामंत्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ६ अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ७ स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूथशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८ तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन सह पितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे ९ भगवानपि भारत तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तं सदयहासावलोक इति होवाच १० श्रीभगवानुवाच निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि माऽसूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयं वयं भवस्ते तत एष महर्षिर्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टम् ११

वभासयन् उपससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढैर्देवेंद्रादिभिः ८ हंसयानेनोपलक्षणेन एनं पितरमुपलभमानः मत्सिता यमिति लक्षयन् पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृतांजलिः सन् सहसैवाभ्युत्थायार्हणेन पूजया सह उपतस्थे तुष्टाव प्रियव्रतं तदा मंदरद्रोण्यां नारदः उपदिशति मनुश्च तं नेतुमागतोऽस्तीति ज्ञातव्यम् ९ हे भारत भगवानादिपुरुषो ब्रह्माऽपि प्रियव्रतमिति होवाचेत्यन्वयः तेन नारदेनोपनीतमर्हणं यस्य सः सूक्तवाकेन यथोचितवाक्येन अतिशयेन उदिता वर्णिता गुणगणाः अवताराः सुजयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य १० प्रवृत्तिनिष्ठं मद्वाक्यं प्रतिकूलं मत्वा मय्यसूयां करिष्यतीति शंकमानो नाहमेवं वदामि किंतु मन्मुखेन हरिरेव त्वामाज्ञापयतीति वदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेति नवभिः ऋतं सत्यम् अप्रमेयं देवमसूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं नार्हसि तेन वयं ततः तातः एषः त्वद्गुरुश्च महर्षिः दिष्टमादिष्टमाज्ञां विवशा अस्वतंत्राः संतो वहामः ११

विवशत्वमेवाह चतुर्भिः नेति तस्य कृतं तेन निर्मितं तनुभृज्जीवः तपआदिभिर्विहंतुमन्यथाकर्तुं न विप्रभूयात्प्रभुर्न भवेत् मनीषया सामर्थ्यादिबुद्धिबलेन परतः बल
वदाश्रयात् १२ तत्र देहयोगे तावत्पारतंत्र्यं प्रसिद्धमित्याह भवायेति भवो जन्म भवाद्यर्थमव्यक्तेनेश्वरेणादिष्टं दत्तं देहयोगं जनता जीवसमूहः सदा धत्ते न त्वन्यथा क
र्तुं शक्नोति अंग हे प्रियव्रत १३ कर्मकरणेऽपि पारतंत्र्यमाह यद्वाचीति यस्य वाचि वेदलक्षणायां तंत्यां दामन्याम् गुणाः सत्वादयः तत्पूर्वकाणि च यानि कर्माणि तन्निबं
धनैर्दामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुदृढैः हे वत्स वयं सर्वे सुयोजिताः निबद्धाः संतस्तस्मै ईश्वराय बलिं वहामः तदिच्छया कर्म कुर्मः नसि नासिकायां प्रोता बद्धाः
संतश्चतुष्पदो बलीवर्दा यथा द्विपदे पुरुषाय १४ भोगेषु पारतंत्र्यमाह ईशाईश्वरेणाअभिसृष्टं दत्तमेव अंग हे प्रियव्रत अवरुंध्महे स्वीकुर्मः यथा स्वामिना दत्तमेव क
णिशादि बलीवर्दा भक्षयंति न स्वेच्छया तद्वत् न चैवं वैषम्यमीश्वरस्य यतो गुणकर्मसंगान्नाथो यद्यद्देवतिर्यगादिलक्षणं देहमयुंक्त योजितवान् तत्तदास्थाय स्वी
कृत्य यथाऽंधाः चक्षुष्मता छायामातपं वा नीयमानाः संतः १५ नन्वेतत्सर्वमविदुष एव न त्वात्मविद इत्याशंक्याह मुक्तोऽपीति यावत्प्रारब्धं कर्म तावत् यथा स्वप्ने अनुभू

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनीषया वा नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहंतुं तनुभृद्विभूयात् १२ भवाय नाशाय च क
र्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदा भयाय सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनतांग धत्ते १३ यद्वाचि तंत्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स
वयं सुयोजिताः सर्वे वहामो बलिमीश्वराय प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः १४ ईशाऽभिसृष्टं ह्यवरुंध्महेऽङ्ग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसंगात्
आस्थाय तत्तद्यदयुंक्त नाथश्चक्षुष्मतांऽधा इव नीयमानाः १५ मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः यथाऽनुभूतं प्र
तियातनिद्रः किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृंक्ते १६ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः
किं नु करोत्यवद्यम् १७ यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन्क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चि
त् १८ त्वं त्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः भुंक्ष्वेह भोगान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व १९

तं प्रतियातनिद्रः गतनिद्रः अभिमानशून्य एवानुस्मरति तर्हि भोगवासनया पुनर्जन्म भवेत्तत्राह किंतु देहांतरारंभकान् गुणान्कर्माणि वासनाश्च न वृंक्ते न संभजते १६
ननु गृहे वर्तमानस्य भोगान्भुंजानस्य कुतोऽभिमानाभावो मोक्षो वा अतस्तत्त्यागेन वनवास एव युक्तस्तत्राह भयं संसारः स्यादेव प्रमत्तस्य अजितेंद्रियस्य वनेष्विति संग-
भिया वनाद्वनांतरं गच्छतोऽपीत्यर्थः सहैव षट्सपत्नाः शत्रवो मनोबुद्धींद्रियाणि च यस्य स तथाभूत एव वनेष्वपि यत आस्ते बुधत्वेन जितेंद्रियत्वादात्मरतः आ-
त्मारामस्य अवद्यं रागादिदोषं किं करोति न करोत्येव १७ ननु गृहे वसतः पुरुषस्य रागादयः संभवंति न तु वन इत्याशंक्याह य इति यः षड्वैरिणः षडिंद्रियाणि विजि
गीषमाणः स पूर्वं गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यंतं विरोधमकुर्वन् जेतुं यतेत क्षीणेषु रिपुषु कामं गृहेऽन्यत्र वा विचरेत् यतो लोके ऊर्जितारीन् दुर्गाश्रित एवात्येति जयति प
श्चाद्दुर्गे वाऽन्यत्र वा वर्तेत युध्येतेति पाठे प्रहरेदित्यर्थः १८ इदं च गृहदुर्गाश्रयणं प्राकृतानां त्वं तु अब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोश एव दुर्गं तदाश्रित अतएव निर्जितषट्
सपत्नश्च तथाऽपि पुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान्दत्तान् भोगांस्तावत् भुंक्ष्व पश्चाद्विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं स्वरूपं भजस्व आत्मनिष्ठो भवेत्यर्थः १९

आत्मनस्तनोलघुतयाअल्पतयातच्छासनमंगीचकार यद्वा आत्मनोयदनुशासनंतत् अलघुतयागौरवेणबाढंतथाकरिष्यामीतिअवनतकंधरः सन्जग्राह २०
मनुनासंतुष्टेनउपकल्पितापूजायस्यप्रियव्रतस्ययोगभ्रंशात् नारदस्यचशिष्यनाशात् कुटिलमीक्षणंसंभवति नतुनास्तीत्याह अविषमंयथातथातयोरभिसमी-
क्षमाणयोः सतोः आत्मनः सम्यगवस्थानम् अवाङ्मनसंवाङ्मनसयोरविषयंक्षयंनिवासंजगाम पाठांतरेअवाक्‌वाचामगोचरंकथंचिन्मनसः क्षयंविषयमतः अ-
व्यवहृतंव्यवहारशून्यंब्रह्मनिवृत्तंप्रवर्तयन् व्यवहाराद्विषण्णः सन् व्यवहारातीतंस्वरूपंचिंतयन्नंतर्हितइत्यर्थः २१ पुत्रंराज्येभिषिच्यवनंयास्यामीत्येवंयोमनोरथः
सपरेणब्रह्मणैवप्रतिसंधितः संपादितोयस्यसः नारदस्यानुमतेनराज्येस्थापयित्वाअतिविषमोदुस्तरोयोविषयविषजलाशयोगृहंतस्य आशादिकृप्रवृत्तिवासना

श्रीशुकउवाच इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयाऽवनतशिरोधरोबाढमितिसबहु
मानमुवाह २० भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मन
संक्षयमव्यवहृतंप्रवर्तयन्नगमत् २१ मनुरपिपरेणैवंप्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयेआस्था
प्यस्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशायाउपरराम २२ इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्
धबंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतआदिपुरुषस्यांघ्रियुगुलानवरतध्यानानुभावेनपरिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपिमानवर्धनोमहतांमहीत
लमनुशशास २३ अथचदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्मणउपयेमेबर्हिष्मतींनाम तस्यामुहवाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदा
रान्दशभावयांबभूवकन्यांचयवीयसीमूर्जस्वतींनाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहो
त्रकवयइतिसर्वएवाग्निनामानः २५ एतेषांकविर्महावीरःसवनइतित्रयआसन्नूर्ध्वरेतसस्तआत्मविद्यायामर्भभावादारभ्यकृतपरिच-
याः परमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहवाउपशमशीलाः परमर्षयःसकलजीवनिकायावासस्यभगवतोवासुदेवस्यभीतानांश
रणभूतस्यश्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगतेभगवतिसर्वेषांभूतानामात्म
भूतेप्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेणसमीयुः २७ भोगेच्छावासनयाउपरतोऽभूत् २२ यत्पृष्टंगृहेकथमरमततत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरति इतिह
वावइत्थमेवहि अधिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारोयस्यअखिलस्यजगतोबंधध्वंसनः परोऽनुभावोयस्यतस्ययदंघ्रियुगुलंतस्यानवरतंध्यानंतदनुभावेनप
रिरंधितकषायोदग्धरागादिमलआशयोयस्य अतः अवदातः शुद्धोऽपिमहतांब्रह्मादीनामाज्ञापालनेनमानवर्धनः २३ उइतिविस्मयेहइतिप्रसिद्धौवावेतिनि-
श्चये आत्मनः समानैः शीलादिभिरुदारान्महतोदशपुत्रानजनयामास २४ तानाह आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मे
धातिथिः वीतिहोत्रः कविश्चेति अग्नीनांनामानियेषांते २५ अर्भभावात् बाल्यादारभ्य २६ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमेश्रीमच्चरणारविंदयोरविरतस्मरणेनाविग-
लितमखंडितोयः परमोभक्तियोगस्तस्यानुभावेनविशोधितांतःकरणेप्रतीतोयोभगवान् तस्मिन्नात्मनः त्वंपदार्थस्यतादात्म्यम् अविशेषेणविशेषोदेहाद्युपाधिः
तदपोहेनप्रापुः २७

२८ उपशमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिभिरेकमर्बुदं एतादृशानि वर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं बुभुजइत्यन्वयः राज्ञोधर्मपालनं विषयभोगप्रभावेभाव्यं तत्रानायासेनैव धर्मपालनमाह अव्याहताअखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात्तेन सारेण बलेन संभृतौ पूर्णौ दोर्दंडौ तयोर्युगुलं तेनापीडित आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टंकारः तेनैव युद्धं विना विरमितानिरस्ताधर्मप्रतिपक्षायेन भोगातिशयमाह बर्हिष्मत्याः स्वभार्यायाः अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेकइव अतएवविषयासक्त्या आत्मानमनवबुध्यमानइव बुभुजे तत्र प्रमोदः पतिं दृष्ट्वा हर्षः ततः प्रसरणमभ्युत्थानादि लीलाततोयोषिण्यं योषित्स्वभावकृतश्शृंगारानुभावप्रकाशनम् ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिताहासावलोकाः ततोरुचिरक्ष्वेल्यादयः परिहासवाक्यादीनि तैः २९ प्रभावातिशयमाह यावद्वसुधातलं लोकालोकपर्यंत

अन्यस्यामपिजायायांत्रयःपुत्राआसन् उत्तमस्तामसोरैवतइतिमन्वंतराधिपतयः २८ एवमुपशमायनेषुस्वतनयेष्वथजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुगुलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षोबर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्यादिभिःपराभूयमानविवेकइवानवबुध्यमानइवमहामनाबुभुजे २९ यावदवभासयतिसुरगिरिमनुपरिक्रमन् भगवानादित्योवसुधातलमर्धेनैवप्रतपत्यर्धेनावच्छादयति तदाहिभगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनंदन्समजवेनरथेनज्योतिर्मयेनरजनीमपिदिनंकरिष्यामीतिसप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्द्वितीयइवपतंगः ३० योवाउहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्तेसप्तसिंधवआसन्यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः ३१ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः तेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोयथासंख्यंद्विगुणमानेनबहिःसमंततउपक्लृप्ताः ३२ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाःसप्तजलधयःसप्तद्वीपपरिखाइवाभ्यंतरद्वीपसमानाएकैकश्येनयथानुपूर्वंसप्तस्वपिबहिर्द्वीपेषुपृथक्परितउपकल्पितास्तेषुजंबादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येनएकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिंविदधे ३३ दुहितरंचोर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता ३४

मवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः तस्मिन्नर्द्धेनैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति अर्धेन चावच्छादयति तमसा आवृणोति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्यइव पर्यक्रामत् न चेदमसंभावितं यतोभगवदुपासनेनोपचितः अतिपुरुषः पुरुषानतिक्रांतः प्रभावोयस्य ३० येवैउह अतिप्रसिद्धास्तस्यरथचक्राग्रकृताः परिखा तागर्ताः यतः यैरेवकृतास्ते ३१ तानाह तेषांपरिमाणंश्टण्वितिशेषः पूर्वस्य यद्विस्तारमानं उत्तरतो द्विगुणेन विस्तारमानेनेत्येवं सिंधुभ्यो बहिः समंततः उपक्लृप्ताः रचिताः ३२ यथासिंधुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिः सिंधवइत्याह क्षारोदेति दधिमंडोमथितं दधि एते सप्तजलधयः सप्तद्वीपानां परिखाइवाभ्यंतरैः संवेष्टितायेद्वीपाः तैः समाना विस्तारतः बहिर्नीतः पृथक् असंकीर्णतया ३३ ३४ ५ ५ ५

अहोआश्चर्यंराज्ञःसामर्थ्यमितिपरीक्षिदभिप्रायज्ञोभगवान्बादरायणिराह नैवमिति जिताःषड्गुणाः इंद्रियाणिषडूर्मयोवायैस्तेषामेवंविधःपुरुषकारइतिनचि
त्रंनासंभावितंयत्तोविदूरविगतः अंत्यजोपियस्योरुक्रमस्यनामसकृदुच्चारयेद्यः सअधुनातत्क्षणमे वबंधंसंसारम् तन्वमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः पाठांतरेतत्वंचांडाल
त्वंजहातिशुद्धोभवतीत्यर्थः ३६ तस्यपराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रममाह सएवमितिदेवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः तदनुपतितोयोगुणविसर्गोराज्यादिप्रपंचःतत्संस
र्गेणआत्मनिमनसिनिर्वेदोयस्य ३६ तमाह मयाअसाध्वनुष्ठितंयद्यतोऽभिनिवेशितः तत्ततअलमत्यलंविषयैः विनोदमृगंमर्कटम् ३७ परदेवतायाःहरेःप्रसादेनाधि
गतःप्राप्तोयःआत्मप्रत्यवमर्शोविवेकस्तेननारदस्यपदवींतदुपदिष्टमार्गमेवपुनरनुससारेत्यन्वयः किंकृत्वाअनुगतेभ्यः पुत्रेभ्यइमांपृथ्वींविभज्यभुक्तोभोगोयस्याः

नैवंविधःपुरुषकारउरुक्रमस्यपुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानाम् चित्रंविदूरविगतःसकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधम् ३५ स
एवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानंमन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ३६
अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगिति
गर्हयांचकार ३७ परदेवतायाःप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यःपुत्रेभ्यइमांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवस
हमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार ३८ तस्यहवाएतेश्लो-
काः प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरं योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन् ३९ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः
सीमाचभूतनिर्वृत्यैद्वीपेद्वीपेविभागशः ४० भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंकर्मयोगजम् यश्चक्रेनिरयौपम्यंपुरुषानुजनप्रियः ४१ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रियव्रतविजयेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकउवाच एवंपितरिसंप्रवृत्तेतदनुशासने
वर्तमानआग्नीध्रोजंबुद्वीपौकसःप्रजाऔरसवद्धर्मावेक्षमाणःपर्यगोपायत् १ सकदाचित्पितृलोककामःसुरवरवनिताक्रीडाचलद्रो
ण्यांभगवंतंविश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्वीआराधयांबभूव २

तांभार्यांमहाविभूतिःसाम्राज्यसंपत्तत्सहितां
महिषींमृतशरीरमिवपरित्यज्य तत्रहेतुःहृदिनिहितोनिर्वेदोयेन हृदीत्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः हृदिगृहीतोनिश्चितोहरिविहारस्तेनानुभावःत्यागसामर्थ्यंयस्य ३८ त
स्यमहिमोपनिबंधनश्लोकाः पूर्वसिद्धाःकथ्यंतेयथावेदेतदप्येषश्लोकोभवतीतिकोनुकोनामकुर्यात् छायांघ्नन् तमोनिरस्यन् ३९ भूसंस्थानंद्वीपैःकृतंसरिद्गि
रिवनादिभिः सीमाचयेनकृताभूतानांनिर्वृत्यैसुखाय अविवादाय ४० भौमंपातालजंदिव्यंस्वर्गजंमानुषंमर्त्यलोकजंमहित्वंवैभवंयोनिरयतुल्यंमेनेपुरुषानुज
नाविष्णुभक्तास्तएवप्रियायस्येति ४१ इतिपंचमेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेप्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रंस्त्रैणसंमतम् पत्न्यांहिपूर्वचित्त्यांयोना
भिमुख्यानजीजनत् १ अस्मिन्वंशेप्रसिद्धोयमाग्नीध्रःस्त्रैणपुंगवः विहसन्निवतस्येदंचरितंमनुरब्रवीत् २ जंबुद्वीपमोकोयासांताःप्रजाःपुत्रवत्पालयामा
सधर्मावेक्षमाणःधर्ममवेक्षमाणइत्यर्थः १ पितृलोककामः सुरवराणांवनितास्तासामाक्रीडाचलोमंदरः तस्यद्रोण्यामाभृतानिसंपादितानिपरिचर्योपकर
णानिपुष्पादीनियेन २

तदुपलभ्यज्ञात्वाब्रह्माअभियापयामास संभोगार्थंप्रस्थापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह विविधाश्चनिबिडाश्चयेविटपिनस्ते षांविटपाः तेषांनिकरास्तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः तास्वारूढाः स्थलविहंगामयूरादयः तेषांमिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिः उच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमानायेसलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रंयथातथोपकूजितानादिताअमलाजलाशयास्तेषुकमलानितेषामाकरमुपवनम् ४ रूलूलितेगमनेयेपद विन्यासास्तैर्गतौविलासोयस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय रवणरवणेति ध्वनिंकुर्वतोरुचिरस्यचरणाभरणस्यस्वनम् आमीलिते नयनेएवनलिनमु कुलेतयोः युगुलमीषद्विकचय्यकिंचिदुन्मील्यव्यचष्टददर्श ५ तामेवदेवींमकरध्वजस्यवशमुपनीतःसन् जडवदिनिहवक्ष्यमाणान्दशश्लोकानुवाच जाड्यात्

तदुपलभ्यभगवानादिपुरुषःसदसिगायंतीपूर्वचित्तिंनामाप्सरसमभियापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमतिरमणीयंविविधनिबिडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थलविहंगममिथुनैःप्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४ तस्याः रूलूलितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदंरवणरवणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्यनरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगुलमीषद्विकचय्यव्यचष्ट ५ तामेवाविदूरेमधुकरीमिवसुमनसउपजिघ्रतींदिविजमनुजमनोनयनाल्हाददुघैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसिनृणांकुसुमायुधस्यविदधतींविवरम् ६ निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासेनवल्गुस्पंदनस्तनकलशकबरभाररशनांदेवींतदवलोकनेनविवृतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमुपनीतोजडवदितिहोवाच ७ कात्वंचिकीर्षसिचकिंमुनिवर्यशैलेमायासिकापिभगवत्परदेवतायाः विज्येबिभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोऽर्थेकिंवामृगान्मृगयसेविपिनेप्रमत्तान् ८।

करणंचवैदग्ध्येनतद्वशीकारार्थंदिविजानांदेवानांमनुजानांचयानिमनांसिनयनानिचतेषामाल्हाददुघैर्गत्यादिभिः नृणांमनसिकामस्यविवरंप्रवेशद्वारंविदधतींगतिश्चविहारश्चक्रीडाविनययुक्तोऽवलोकश्चसुस्वराण्यक्षराणिचअवयवाश्चनेत्रादयस्तैः ६ निजमुखाद्विगलितममृतमिवस्वादुआसवइवमादकंचयत्सहासंभाषणंतस्मिन् आमोदोनिश्वासगंधः तेनमदांधायेमधुकरनिकरास्तैरुपरोधः आवरणंतेनभयात् द्रुतःशीघ्रोयः पदविन्यासः तेनवल्गुस्पंदनंकिंचिच्चलनंस्तनकलशयोः कबरभारेरशनायांचयस्यास्ताम् तस्यावलोकनेनविवृतावसरस्यदत्तावकाशस्य ७ कात्वंशैलेगिरावस्मिन्किंचिकीर्षसिमुनिवर्येत्यादिपुंस्त्वेनसंबोधनादिजाड्यानुकरणार्थम् हेमुनिवर्यनूनंभगवतःपरदेवताभूतस्यमायाऽसि भ्रुवावालक्ष्यआह हेसखेत्सरवेविज्येनिर्गुणेधनुषीबिभर्षिकिमात्मनोऽर्थेतवैवाभ्यांकिंकार्यमस्तिकिंवाप्रमत्तान् अजितेंद्रियान्मृगतुल्यानस्मदादीन्मृगयसेतान् वशीकर्तुंधनुषीधारयसीत्यर्थः ८

कटाक्षावालक्ष्याह बाणाविमौ शतपत्रेनेत्रकमलेतेएवपत्राणिपिच्छानिययोः शांतौविभ्रमेणमंथरौ पुंखवाभ्यांविनाः पिरू चिरोपत्रनयाकल्पितनेत्राभ्यांपरभागस्य पुंखस्थानीयस्याभावात् अतितिग्मौतीक्ष्णौदंतौअग्रभागौययोस्तौ कस्मैप्रयोक्तुमिच्छसीतिनविद्मः अतोभयादेतावस्त्रार्थयामहे तवायंविक्रमोस्माकंक्षेमायास्तु ९ तदंगपरिमललोभेनानुगच्छतोभ्रमरानालक्ष्याह शिष्याइति अजस्रंसंततंयुष्मच्छिरवातोविलुलिताविगलिताः सुमनसामभितोवृष्टीः गलितानिकुसुमानिभजं तीत्यर्थः शरुद्त्वेनोपमावेदशारवाइवेति १० नूपुरस्वनमाकर्ण्याह वाचमिति तुभ्यंतवचरणगतपंजरयोः नूपुरयोस्तित्तिरीणामंतर्गतरत्नानांकेवलंवाचंशृणुमःक थंभूताम् अरूपाअदृष्टवक्त्रकासुखराअतिप्रकटाचतांचतांचपीतंपरिधानंवस्त्रंनितंबकांतित्वेनप्रकल्प्याह कदंबकुसुमस्यरुचिर्दीप्तिः अंकविटंकबिंबेचनि तंबस्यसुंदरमंडलेक्कलब्धापाठांतरेअंगेतिसंबोधनम् मेखलामालक्ष्याह यस्यामलातपरिधिर्वर्तते वस्त्रंनितंबकांतित्वेनप्रकल्प्यवस्त्रमहस्त्वेवपृच्छति क्वतेव ल्कलमिति ११ स्तनावालक्ष्याह शृंगयोःस्तनयोः किंसंभृतंकिंपूर्णमस्तिमनोहरंकिंचिदस्तीत्येतावत्तुजानामि यतोमध्येकृशोऽपित्वंकृच्छ्रेणवहसि धारयसि यत्रच

बाणाविमौभगवतःशतपत्रनेत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ कस्मैयुयुंक्षसि वनेविचरन्नविद्मः क्षेमायनोजडधियांतवविक्र मोऽस्तु ९ शिष्याइमेभगवतःपरितःपठंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीशम् युष्मच्छिखाविलुलिताःसुमनोभिवृष्टीःसर्वेभजंत्यृषि गणाइववेदशाखाः १० वाचंपरंचरणपंजरतित्तिरीणांब्रह्मन्नरूपमुखरांशृणवावतुभ्यम् लब्धाकदंबरुचिरंकविटंकबिंबेयस्यामलात परिधिःक्वचवल्कलंते ११ किंसंभृतंरुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकृशोवहसियत्रदृशिःश्रितामे पंकोरुणःसुरभिरात्मविषाणईदृक्ये नाश्रमंसुभगमेसुरभीकरोषि १२ लोकंप्रदर्शयसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्थमुरसाऽवयवावपूर्वौ अस्मद्विधस्यमनउन्नयनौबिभर्तिबह्व द्भुतंसरसरासुधादिवक्त्रे १३ कावात्मवृत्तिरदनाद्धविरंगवातिविष्णोःकलास्यनिमिषोन्मकरौचकर्णौ उद्विग्नमीनयुगुलंद्विजपंक्तिशोचिरा सन्नभृंगनिकरंसरइन्मुखंते १४

मेदृशिर्दृष्टिःश्रितासंलग्नाऽस्तिअन्यथेदंद्वयंनघटतेइतिभावः स्तनगतंकुंकुममालक्ष्याह पंकोऽरुणआत्मनस्तवविषाणेईदृक् अत्यपूर्वःकुतइत्यतआह येनपंकेनआश्रमंसुरभीकरोषिसुगंधयुक्तंकरोषीति १२ लोकंस्थानंयत्रत्योजनःउरसाइत्थमपूर्वावयवौबिभर्ति मनसउन्नयनौक्षोभकौ पाठांतरेइत्थंभूतलक्षणेतृतीयावक्त्रेचबह्वद्भुतंबिभर्ति किंतदाह रसोमधुरालापः रासोविलासस्ताभ्यांसहितासुधाअधरामृतमादिशब्दात्स्मितनर्मादि १३ कावा तवलोकेआत्मनोदेहस्यवृत्तिराहारः अंगहेसखे अदनाच्चर्वणात् हविरितितत्संबंधीगंधोवातिआगच्छतिइतितांबूलाभिप्रायं अदनाद्धविरंगभातीतिपाठेमम तावद्भोजनात् बहिर्भूतेवत्तिर्भातीत्यर्थः यतस्त्वंविष्णोःकलासिविष्णुश्चनाश्नातिअनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिश्रुतेः विष्णोःकलाऽसीत्यत्रहेतुः तवकर्णौ विष्णोरिवानिमिषोन्मकरौअनिमिषौरत्ननेत्रत्वेननिमेषशून्यौउल्लसंतौमकरौतदाकारेकुंडलेययोः तौकिंच तवमुखंसरइत्सरइवतदेवाह उद्विग्नंचचलंमीन युगुलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजाःदंताः तेषांपंक्त्याशोचिःशोभायस्मिन् सरसितुद्विजाराजहंसाःआसन्नोभृंगनिकरइवकेशस्तोमः परिमललुब्धभृंगस्तोमोवा यस्मिन् १४

पतंगः कंदुकः भ्रमतः भ्रमच्चित्तस्य मे अक्षिणी एजयते चंचलतां नयति वक्रकेशसमूहं मुक्तबंधनं न स्मरसि न संभालयसि किं कष्टः धूर्तो नीवीं हरति एतन्न स्मरसि किम् १५ उपलब्धं प्राप्तं मह्यं मम हे मित्र मया सह तपश्चर्तुमर्हसि किंच स वै भवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मा स मे प्रसीदति त्वां भार्यां कल्पयतीत्यर्थः १६ द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तम् दृक् मनश्च लग्नं सत् नापयाति हे चारुशृंगि यतस्ते चित्तं तत्र मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिव्यः त्वत्सख्योपि शिवा अनुकूलाः सत्यः मां प्रतिसरंतु अनुवर्ततां यद्वा एतावत्पर्यंतं मे याः सचिव्यः सख्यः शिवाः फेरवः ताः प्रतिसरंतु निर्यांतु यद्वा वनवासे सहचर्यो हरिण्यः शिवाः प्रतिसरंतु प्रदक्षिणं गच्छंतु १७ ग्राम्येषु वैदग्ध्यं यस्याः १८ बुध्यादीनां हृद्यत्वम् १९ स्मृत्वा प्रस्रूय उपतस्थे अभजत् २० औत्पत्तिकेनैव स्वभावेन संहननं दृढांगत्वम् २१ कामानां भोगैः अधि अधिकं मं

यो ऽसौ त्वया करसरोजहतः पतंगो दिक्षु भ्रमन् भ्रमत एजयते ऽक्षिणी मे मुक्तं न ते स्मरसि वक्रजटावरूथं कष्टो ऽनिलो हरति लंपट एष नीवीम् १५ रूपं तपोधन तपश्चरतां तपोघ्नं ह्येतत्तु केन तपसा भवतोपलब्धम् चर्तुं तपो ऽर्हसि मया सह मित्र मह्यं किं वा प्रसीदति स वै भवभावनो मे १६ न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन्मनो दृगपि नो न वियाति लग्नम् मां चारुशृंग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरंतु शिवाः सचिव्यः १७ श्रीशुक उवाच इति ललनानुयाति विशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास १८ सा च तं तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण पराक्षिप्तमनाः तेन सहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जंबुद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान्बुभुजे १९ तस्यामु ह वा आत्मजान्स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानजनयत् सा सूत्वाथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जंबुद्वीपवर्षाणि बुभुजुः २१ आग्नीध्रो राजातृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुंध यत्र पितरो मादयंते २२ संपरेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन् २३ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे आग्नीध्रवर्णनो नाम द्वितीयो ऽध्यायः २ श्रीशुक उवाच नाभिरपत्यकामो ऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषमवहितात्मा ऽयजत १ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमो ऽपि भगवान्भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार २

न्यमानः श्रुतिभिः वेदोक्तैः कर्मभिः अवारुंध प्राप मादयंते मोदंते २२ इति एवंभूताः संज्ञा यासां ताः परिणीतवंतः २३ इति पंचमे टी॰ द्वितीयो ऽध्यायः २ तृतीये चरितं नाभेः परं मंगलमीर्यते यस्य यज्ञे प्रतीतः सन्पुत्रो ऽभूदृषभो हरिः १ नाभिराग्नीध्रसुतः अपुत्रया मेरुदेव्या भार्यया सह १ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सप्त ये योगा उपायास्तेषामुपपत्त्या संपत्त्या दुरधिगमो दुष्प्रापो ऽपि भागवतेषु कृपालुतया सुप्रतीकः शोभनावयवः सन्नात्मानमाविश्चकार अपराजितं स्वतंत्रम् निजभक्तानां ये ऽभिप्रेतार्थास्तेषां विधित्सया गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयंगमं सुखकरम् यतः मनोनयनान्यानंदयंति ये ऽवयवास्तैरभिरामं सुंदरम् २

अथहेत्यादिनिपातबाहुल्यंवाक्यालंकाराय आविष्कृतंभुजानांयुगुलद्वयंचतुष्टयंयेन हिरण्मयंतेजोमयंपुरुषेषुविशिष्यतइतितथापुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणेना
र्घ्येणसहोपतस्थुःअभजन्नित्यन्वयः विलसत् श्रीवत्सएवललामंचिन्हंयस्य दरवरः शंखः वनरुहंपद्मम् अच्छूरिचक्रम् अमृतमणिः कौस्तुभः एवमादिभिःउपल
क्षितम् ३ स्फुटकिरणायेप्रवरामणयः तन्मयानियानिमुकुटादीन्यंगानांभूषणानितैर्विभूषितम् बहुमानेदृष्टांतःअधनाइवोत्तमधनंनिधिम् ४ अर्हसीत्यादिनानिग
देनस्तुवंति हेअर्हत्तमपरिपूर्णोऽपित्वमनुपथानांभृत्यानामस्माकमर्हणंमुहुः स्वयमेवस्वीकर्तुमर्हसिनतुवयंस्तोतुंशक्ताइत्याहुः नमोनमइत्येतदेवास्माकंसाद्भिरुपशि
क्षितं तद्रूपस्यदुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाहुःकोऽर्हतीतिप्रकृतिगुणानांव्यतिकरः प्रपंचस्तस्मिन्नेवमतिर्यस्य अतएवानीशः प्रकृतिपुरुषयोःपरस्यअतएवईश्वरस्यअर्वा
क्तनाभिस्त्वामस्पृशंतीभिः प्रपंचांतर्गताभिः नामचरूपंचआकृतिश्चआकारस्ताभिस्तवस्वरूपनिरूपणंकर्तुंकोनामपुमानर्हति ५ सद्योतन्मात्रमेवार्हतिनाधिकं

अथहतमाविष्कृतभुजयुगुलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसच्छ्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालाऽच्छू
र्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितम् ३ स्फुटकिरणप्रवरमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृ
हपतयोधनाइवोत्तमधनमुपलभ्यसबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थुः ४ ऋषयऊचुः अर्हसिमुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकमनु
पथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोऽर्हतिपुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीशईश्वरस्यपरस्यप्रकृतिपुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरू
पाकृतिभीरूपनिरूपणम् ५ सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६ परिजनानुरागविरचितशबल
संशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यसि ७ अथानयाऽपिनभवतइज्ययोरुभारभर
यासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मनएवानुसवनमंजसाऽव्यतिरेकेणबोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशिषआशासानामेतदभि
संराधनमात्रंभवितुमर्हति ९ तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणयास्वमहिमानंचापवर्गाख्य
मुपकल्पयिष्यन्स्वयंनापचितएवेतरवदिहोपलक्षितः १० मित्याहुः सकलजननिकायस्यवृजिनंनिरस्यंतीतितथाशिवतमाः प्रवराश्चयेगुण गणास्तेषामे
कदेशस्तस्यकथनादृतेनाधिकंनार्हतिं ६ वाङ्मनसागोचरोऽपित्वंभक्तानांसुखवाराध्यएवेत्याहुः हेपरमपरिजनैरनुरागेणविरचितायेशबलसंशब्दाःगद्गदाक्षरस्तुत
यःसलिलंचसिताः किसलयाश्चशुद्धपल्लवाः शिलेतिपाठेशिलंकुशादिमंजरी एवमादिभिः संभृतयासंपादितयापूजयापरितुष्यसि ७ अर्थेतिप्रकारांतरेअन्य-
थातुअनयाइज्ययायागेनापिउरुभारभरया अनेकांगसमृद्ध्याऽपिभवतः समुचितमपेक्षितंप्रयोजनंनैवपश्यामः ८ अत्रहेतुःआत्मनः स्वतएवअनुसवनंस
र्वदाअंजसासाक्षात्बोभूयमानाअतिशयेनभवंतोयेऽशेषाःपुरुषार्थास्तेस्वरूपंयस्यपरमानंदस्य नचैवंसत्यपियागानर्थक्यमित्याहुः किंत्विति सकामानामस्मा
कमेवैतदुपपद्यतेननतवेत्यर्थः स्वोपयोगमेवप्रदर्शयंति तद्यथेति परमेष्ठ्योऽपिपरमपुरुषप्रकर्षयुक्तयाकरुणया उपकल्पयिष्यन्संपादयिष्यन्चकारात्कामितं
चनापचितःअनपचितःअपूजितएवपूजाऽनपेक्षत्वात् स्वयमेवोपलक्षितः दृष्टोऽसिइतरवत्सापेक्षवत् १० ५ ५ ६ ६२

यद्यपित्वंवरान्दातुमाविर्भूतोऽसितथाऽपिहेअर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियज्ञेनिजपुरुषाणांत्वद्भक्तानामस्माकमीक्षणविषयोभवान्यर्हियदाआसीत् तदाह्ययमेववरःसंजातः ११ दर्शनस्यदुर्लभतामाहुः असंगेनवैराग्येणनिशितंयत्ज्ञानंसएवानलस्तेनविधूताअशेषामलायेषाम् अतोभवतइवस्वभावोयेषाम् तानेवाह आत्मारामाणामेवंभूतानांमुनीनामपिपरममंगलायनंगुणगणकथनमेवनतुदर्शनंयस्य अतस्तैरनवरतंपरिगुणिता अभ्यस्तागुणगणायस्येतिसंबोधनम् १२ दर्शनेनैवकृतार्थाअपिवरमेकंप्रार्थयंतेअथेति स्मरणायविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः १३ अन्यच्चप्रार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचेति आशिषामैहिकानांस्वर्गापवर्गयोरपीश्वरंत्वामुपधावति प्रजायामेवपुरुषार्थइतिप्रत्ययोयस्य अधनोयथाफलीकरणंतुषकणादिकमाशासानोधनदमुपधावति १४ इदंचनातिचित्रमित्या

अथायमेववरोह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभगवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगणकथनोऽसि १२ अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्वरमरणदशायामपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु १३ किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजांभवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभगवंतमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययोधनदमिवाधनःफलीकरणम् १४ कोवाइहतेऽपराजितोपराजितमाययाऽनवसितपदव्यानावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदुहवावतवपुनरदभ्रकर्तरिहसमाहूतस्तत्रार्थधियांमंदानांनस्तद्यद्देवहेलनंदेवदेवार्हसिसाम्येनसर्वान्प्रतिवोढुमविदुषाम् १६ इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणःसदयमिदमाह १७ श्रीभगवानुवाच अहोबताहमृषयोभगवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितोयदमुष्यआत्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्मवादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्द्विजदेवकुलम् १८ ततआग्नीध्रीयेंऽशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः १९ इतिनिशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिमभिधायांतर्दधेभगवान् २०

हुः इहसंसारेतेऽपराजितयामायया अनवसितपदव्यालक्षितमार्गयाअपराजितः कोवैनकोऽपिअतस्तयानावृतमतिः कः अतएवविषयएवविषंतस्यरयावेगास्तैरनावृताप्रकृतिर्यस्यसः कः यद्यनुपासितमहच्चरणः अतस्त्वन्माययामोहितस्यैवमाशंसाघटतइत्यर्थः १५ अदभ्रकर्तः हेबहुकार्यकारिन् अल्पीयसेकार्यायत्वंयस्मादिहसमाहूतोऽसितत्रप्रजायामर्थेधीर्येषांमंदानांतेषांनोयद्देवहेलनमवज्ञानंतत् सर्वान्प्रतिनिवसाम्येनहेतुनाप्रतिवोढुमर्हसि १६ इतिनिगदेनगद्यात्मकस्तोत्रेणवर्षधरोभारतवर्षपतिर्नाभिः तेनाभिवादितायेऋत्विजस्तैरभिवंदितौचरणौयस्य १७ सुलभत्वेहेतुः ममाहमेवाभिरूपःसदृशःकैवल्यात् अद्वितीयत्वात् द्विजेषुदेवाइवब्राह्मणास्तेषांकुलम् १८ आग्नीध्रीयेनाभौ १९ पत्निंनाभिम् २० ६ ६ ६ ६ ६

हेविष्णुदत्ततस्यावरोधायने अंतःपुरे मेरुदेव्यांशुक्ल्याशुद्धसत्वमूर्त्याऽवततार केषांधर्मान्वातरशनानांदिग्वाससाम् पाषंडिव्यावृत्त्यर्थमाह श्रमणानांतपस्विनाम् ऋषी-
णांज्ञानिनाम् ऊर्ध्वमथिनांनैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् २१ इतिपंचमेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थादित्रिभिःप्रोक्तमृषभस्येहितंमहत् लोकार्थयेनसत्कर्मनैष्क-
र्म्यंचनिदर्शितम् १ चतुर्थेशतपुत्रस्यराज्यंतस्योपवर्ण्यते यस्यराज्येजनःसर्वःसंतोषामृतनिर्वृतः २ अभिव्यज्यमानानिभगवल्लक्षणानिपादतलादिषुवज्रांकुशादीनि
यस्यमहाविभूतिः सर्वसंपत्तिःसाम्यादिभिःसहवर्धमानप्रभावम् प्रकृतयोऽमात्यादयःजगृधुः अभिकांक्षंतिस्म १ वर्ष्मणादेहेनतस्यविशेषणद्वयंवरीयसाश्रेष्ठतमेनबृहतः
श्लोकाःपद्यानिकवीनांयस्मिन् तेनच ओजस्तेजः वीर्यंप्रभावः शौर्यमुत्साहः एतैर्गुणैरतिश्रेष्ठत्वादृषभः श्रेष्ठइतिनामचकार २ तस्यवर्षेमंडले ३ अवरुध्यप्राप्यस्वैरमिच्छ

बर्हिषितस्मिन्नेवविष्णुदत्तभगवान्परमर्षिभिः प्रसादितोनाभेः प्रियचिकीर्षयातदवरोधायनेमेरुदेव्यांधर्मान्दर्शयितुकामोवातरशनानां
श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमंथिनांशुक्लयातनुवाऽवततार २१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ३ श्रीशुकउवाच
अथतमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनु दिनमेधमानानुभावंप्रकृतयःप्रजाब्राह्मणादेवता
श्चावनितलसमवनायातितरांजगृधुः १ तस्यहवाइत्थंवर्ष्मणावरीयसाबृहच्छ्लोकेनच ओजसाबलेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋ-
षभइतीदंनामचकार २ तस्यहींद्रःस्पर्धमानोभगवान्वर्षेनववर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्यात्मयोगमाययास्ववर्षमजना
भंनामाभ्यवर्षत् ३ नाभिस्तुयथाभिलषितंसुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसधर्मंभगवंतंपु-
राणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सतातेतिसानुरागमुपलालयन्परांनिर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजं
समयसेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसहमेरुदेव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवा
सुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमानमवाप ५ यस्यहपांडवेयश्लोकावुदाहरंति कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् अपत्यतामगाद्यस्य
हरिःशुद्धेनकर्मणा ६ ब्रह्मण्योऽन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगलपूजिताः यस्यबर्हिषियज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा ७

याग्रहीतोनरलोकसमानधर्मोमानुष्याकारोयेनतम् अतएवमाययास्वपुत्रइतिविलसितामतिर्यस्य ४ आपौरप्रकृतिपौरान्प्रकृतींश्चाभिव्याप्यविदितोनुरागोय-
स्मिन् कथंभूतोनाभिःजनपदः जनाः पौरादयः पदंप्रमाणंयस्यसः आत्मजंधर्ममर्यादारक्षणार्थमभिषिच्यब्राह्मणानामुत्संगेनिधायविशालायांबदरिकाश्रमेप्र
सन्नंपरानुद्वेजकंनिपुणंचतीव्रंतेनउपासीनःसेवमानः कालेनतन्महिमानंजीवन्मुक्तिमवाप ५ नाभेःतत्प्रसिद्धम् कर्मअनुतदनंतरंकोनुपुमानाचरेत्नकोपी
त्यर्थः ६ मंगलैर्दक्षिणाभिःपूजिताःसंतः ओजसामंत्रबलेन ७ श्रीगोपालकृष्णायश्रीद्वारकानाथायश्रीवासुदेवायश्रीवामनावतारायनमः

अन्येषांग्रहणायदर्शितोगुरुकुलवासोयेन अनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् उभयविधिंश्रुतिस्मृतिलक्षणंकर्मविधिमभियुंजन् अनुतिष्ठन् जयंत्यांभार्यायामात्मजा
नांशतंजनयामास ८ ९ तंभरतमनुकुशावर्तादयोनवपुत्राःनवतेःप्रधानाज्येष्ठाः १० तदनंतरंकविप्रमुखानव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारदयोःसंवादोयस्मि
न् उपरिष्टात् एकादशस्कंधे ११ महाशालीना अतिविनीताः १२ केवलः शुद्धः विपरीतवत् अनीश्वरवत् कर्माणिकुर्वन् नियमयत् पाठांतरेनितरामरमयत् कर्मक
रणेहेतुः अनुगतमुत्सन्नंधर्मस्वयमाचरणेनातद्विदासुपशिक्षयन् कथंधर्मादीनामवरोधेनसंग्रहेणआनंदोभोगः अमृतंमोक्षः १३ शीर्षण्यः श्रेष्ठः तेनाचरितंत

अथहभगवानृषभदेवः स्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षमाणोज
यंत्यामिंद्रदत्तायासुभयलक्षणंकर्मसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमानानांशतंजनयामास ८ येषांखलुमहायोगीभरतो
ज्येष्ठःश्रेष्ठगुणआसीत् येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ९ तमनुकुशावर्तइलावर्तोब्रह्मावर्तोमलयःकेतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृक्विदर्भःकीकट
इतिनवनवतिप्रधानाः १० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः इतिभागवतधर्मदर्शनानवम
हाभागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ११ यवीयांसएकाशीति-
र्जायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियायज्ञशीलाःकर्मविशुद्धाब्राह्मणाबभूवुः १२ भगवानृषभसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्य
निवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःकालेनानुगतंधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदांसमउपशां
तोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकंनियमयत् १३यद्यच्छीर्षण्याचरितंतत्तदनुवर्ततेलोकः १४ यद्यपिस्वविदितं
सकलधर्मंब्राह्मंगुह्यंब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणसामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १५ द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धार्त्विग्विविधोद्देशोपचितैःसर्वैर
पिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १६ भगवतर्षभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यविद्यमानइवात्मनोऽन्यस्मात्कथं
चनकिमपिकर्हिचिदवेक्षतेभर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १७ सकदाचिदटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरस
भायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निितिहोवाच १८ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः ४

तदनुवर्ततेयतः १४ सकलोधर्मोयस्मिंस्तत् ब्राह्मंगुह्यंवेदरहस्यम् यद्यपिस्वेनैवविदितं
तथाऽपिब्राह्मणान्पृष्ट्वैवकरोतीत्यर्थः १५ द्रव्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्रवयोयौवनम् युवैवधर्ममन्विच्छेदितिवचनात् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्देशाः
यथोपदेशंयथाविधि १६ अन्यस्मात्सकाशादात्मनःकश्चिदपिकिमपिकथंचनापिनवांछति इच्छानुदयेदृष्टांतः अविद्यमानंखपुष्पादिकमिवनचान्यदीयः
मवेक्षतेऽपीत्यर्थः भर्तरिऋषभदेवेप्रतिक्षणसुल्लसितस्नेहोद्रेकंविनान्यन्नवांछति १७ अवहितात्मनःसंयतचित्तानपिप्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्निितिहव
क्ष्यमाणमुवाच १८ इतिपंचमस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ ५ ५ ५ ५

पंचमेमोक्षधर्मोपदेशेऋषभः पुत्राननुशास्ति । उक्तं पारमहंस्यं च तस्य हृद्गतमिति तिलक्षया १ विट्भुजामपियेसंतितान् कष्टान्दुःखदान् कामान्विषयान्नार्हते तर्हियोग्यो ऽयंमनुष्यदे-
होनभवति दिव्यमुत्कृष्टम् येनतपसायस्मात् शुद्ध्यत्सत्वादनंतंब्रह्मसुखंभवति १ मोक्षबंधयोर्निदानमाह महत्सेवामिति तमसः संसारस्यद्वारंयोषितांयेसंगिन-
स्तेषांसंगम् महतांलक्षणमाह सार्धेनमहांतइतिसाधवःसदाचाराः २ मयिईशेकृतंसौहृदमेव अर्थः पुरुषार्थोयेषाम् वाशब्देनान्यनिरपेक्षस्यैवास्यलक्षणत्वंदर्शय-
ति देहंबिभर्तीति देहभराविषयवार्तैवनधर्मविषयायेषुतेषुजनेषुजायादियुक्तेषुगृहेषुचरातिर्मित्रंधनंवापाठांतरेजायादिप्रदेषुयावदर्थाश्चयावदर्थमेवार्थोयेषामि-
तिमध्यमपदलोपीसमासः देहनिर्वाहाधिकस्पृहाशून्याइत्यर्थः ३ कामान्नार्हतीतियदुक्तंतदुपपादयति नूनमिति यद्यदाइंद्रियप्रीतये आपृणोतिव्याप्रियतेतदाप्रम-
त्तःसन् विकर्मपापंनूनंकुरुते यतोविकर्मणः प्राचीनादयंक्लेशदोदेहोजातः तस्यैवपुनःकरणंसाधुनमन्ये ४ देहादेर्नश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थइत्याशंक्याह पराभवोदे-
हादिनास्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्रहेतुः यावत्क्रियाःस्युःतावदिदंमनोहिकर्मस्वभावमेवस्यात् येनकर्मात्मकेनमनसा ५ उक्तमुपसंहरति एवंपूर्वं

ऋषभउवाच नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्भुजांये तपोदिव्यंपुत्रकायेनसत्वंशुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतम् १ मह-
त्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगम् महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवोये २ येवामयीशेकृतसौहृदार्था
जनेषुदेहंभरवार्तिकेषु गृहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके ३ नूनंप्रमत्तःकुरुतेविकर्मयदिंद्रियप्रीतयआपृणोति न
साधुमन्येयतआत्मनोयमसन्नपिक्लेशदआसदेहः ४ पराभवस्तावदबोधजातोयावन्नजिज्ञासतआत्मतत्त्वम् यावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैक-
र्मात्मकंयेनशरीरबंधः ५ एवंमनःकर्मवशंप्रयुंक्तेअविद्ययात्मन्युपधीयमाने प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६ यदा
नपश्यत्ययथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तःसहसाविपश्चित् गतस्मृतिर्विंदतितत्रतापानासाद्यमैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसःस्त्रियामिथुनीभावमेतंतयो-
र्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः अतोगृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोयमहंममेति ८ यदामनोहृदयग्रंथिरस्यकर्मानुबद्धोदृढआश्लथेत तदाज-
नःसंपरिवर्ततेऽस्मान्मुक्तःपरंयात्यतिहायहेतुम् ९ कृतंकर्मकर्तृभूतंमनःकर्मसूत्रंवशंप्रयुंक्तेपुनःकर्मनिष्ठंकरोतीतिजीवन्मुक्तःकर्मव्याहत्यर्थमाह अविद्यये-
ति अविद्ययाआत्मनिउपधीयमाने आच्छाद्यमानेसति एवंमनःकर्तृपुरुषंकर्मवशंप्रयुंक्ते ६ नकेवलंदेहयोगमात्रमनर्थांतरंचेत्याह यदागुणानामिंद्रियाणामीहां
चेष्टामयथामिथ्याआत्मीयानभवतीतिविपश्चित् विवेकीसन् नपश्यतिनुपश्यतीतिपाठे अयथा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः तत्रतदासहसागतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिशून्यः
सन् अज्ञोमूढः मैथुनसुखप्रधानंगृहंप्राप्यतापान्विंदति ७ ननुयथोपयोगंस्त्रियामिथुनीभूयसुखमात्रमनुभवतःकुतस्तापाःस्युःतत्राह पुंसइति प्रत्येकंतयोरेकै-
कोहृदयग्रंथिरस्त्येवएनंमिथःस्थूलमन्यंहृदययोर्ग्रंथिंद्विभेदंवदंति कुतइत्यतआह अतःअस्मात्मिथुनीभावात् प्रत्येकंहृदयग्रंथिनातुदेहेंद्रियमात्रेहंममेति-
मोहः अस्मात्तुगृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहोभवेदित्यर्थः ८ कदानहितस्यनिवृत्तिरतआह यदास्यजनस्यकर्मभिरनुबद्धोदृढोमनोरूपोहृदयग्रंथिः शिथिलो
भवेत् तदास्मात् मिथुनीभावान्निवर्तते ततश्चहेतुमहंकारंत्यक्त्वामुक्तःसन् परंपदंयाति ९

हेतुमतिहायेत्युक्तंतत्रपंचविंशतिसाधनान्याहचतुर्भिः हंसेमयिगुरौभक्तिः सेवा अनुवृत्तिस्तत्परताविगततृष्णायासर्वत्रलोकांतरेऽपिव्यसनावगत्यादुःखानुसंधा
नेन ईहानिवृत्त्याकाम्यकर्मत्यागेन १० मदर्थैःकर्मभिः अहमेवदेवोयेषांतैः संगात् हेपुत्राः देहगेहयोरात्मबुद्धेः अहंममेतिबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्रा
भ्यासेनसध्यक्सम्यक् इतिसर्वत्रसंबंधः असंप्रमादेनकर्तव्यस्यापरित्यागेन १२ सर्वत्रमद्भावोमद्भावनातत्रविचक्षणे ननिपुणेनविज्ञानविराजितेन अनुभवप-
र्यंतेनज्ञानयोगेनसमाधिनाधृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन्नहंकाराख्यमुपाधिंव्यपोहेत् निरस्येत् १३ ततःसाधनादुपरमेदित्याह कर्माण्याशेरते
यस्मिन् योगेनउपायेनयद्यपिफलेसिद्धेसाधनोपरमः सिद्धएवतथापियावद्देहपातंतदभ्यासशंकावारणायोक्तम् १४ किंच पुत्रान्पिताशिष्यान्वागुरुः नृपश्चप्रजाः
एवमनुशिक्षयेत् ममलोकंयःकामयते यद्वा मदनुग्रहएवार्थोयस्यविमन्युःशिक्षितस्याकरणेऽपिकोपशून्यः अतज्ज्ञान् तत्त्वमविदुषःश्रेयोबुध्याकर्मसक्तमूढान् अ
न्यथोपदेशेप्रत्यवायमाह मनुजः काम्यकर्मसक्तपुरुषंयोजयन् गर्तेसंसारकूपेपातयति समनुजः किमर्थंपुरुषार्थंलभेतनकिमपीत्यर्थः १५ नयोजयेदित्येतदुपपा

हंसेगुरौमयिभक्त्यानुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाच सर्वत्रजंतोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासयातपसेहानिवृत्त्या १० मत्कर्मभिर्मत्कथयाच
नित्यंमद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे सर्वैरसाम्योपशमेनपुत्राजिज्ञासयादेहगेहात्मबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभि
जयेनसध्यक् सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचाम् १२ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेन योगेनधृत्यु
द्यमसत्त्वयुक्तोलिंगंव्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यम् १३ कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यग्व्यपो
ह्योपरमेतयोगात् १४ पुत्रांश्चशिष्यांश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामोमदनुग्रहार्थः इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान्
कंयोजयन्मनुजोऽर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते १५ लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योऽर्थान्समीहेतनिकामकामः अन्योऽन्यवैरःसुखलेश
हेतोरनंतदुःखंनचवेदमूढः १६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चिदविद्ययामंतरेवर्तमानम् दृष्ट्वापुनस्तंसघृणःकुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथांध
म् १७ गुरुर्नसस्यात्स्वजनोनसस्यात्पितानसस्याज्जननीनसास्यात् दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युम् १८ इदंश
रीरंममदुर्विभाव्यंसत्त्वंहिमेहृदयंयत्रधर्मः पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआरादतोहिमामृषभंप्राहुरार्याः १९

दयति लोकइतित्रिभिः नष्टदृष्टित्वेहेतुः यइति नि
काममतिशयेनकामोयस्य १६ तमीदृशंकुबुद्धिंदृष्ट्वातत्रैवकस्तंप्रवर्तयेन्नकोऽपि उत्पथेनगच्छंतमंधंयथातेनैवगच्छेतिकःब्रूयात् १७ ससमुपेतःसंप्राप्तोमृत्युःसंसा
रोयेनतंततोभक्तिमार्गोपदेशेनयोनमोचयेत् सगुर्वादिर्नभवतीत्यर्थः यद्वा यस्तंमोचयितुंनशक्नुयात् अतस्तस्यगुर्वादिर्नस्यादितिनिषेधः ततश्चपितानस्यादिति
पुत्रोत्पत्तौप्रयत्नोनकार्यइत्यर्थः दैवंदेवतानस्यादिति पूजानग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपिद्रष्टव्यम् १८ एवंमोक्षधर्माननुपदिश्यभ्रातृशुश्रूषणलक्षणंधर्मंस्पर्धादिनिवृ
त्तयेतेषांजन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्याम् इदंमनुष्याकारंशरीरंममदुर्विभाव्यमवितर्क्यमदिच्छाविलसितंनत्वहंप्राकृतोमनुष्यइत्यर्थः मेहृदयंतुसत्त्वम् किंतद्धृदयं
यत्रधर्मः तत्शुद्धंसत्त्वमित्यर्थः कुतःयद्यस्मान्मयाऽधर्मोदूरादेवपृष्ठेकृतःउत्सारितःअतएवमामृषभंश्रेष्ठंप्राहुः १९ ७ ७

भवंतश्चमद्धृदयेन शुद्धसत्वमयेनजाताः तस्मान्मत्सरंहित्वामहत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वम् ननुत्वत्पुत्रत्वात् त्वांवयं भजेम राजपुत्रत्वात्प्रजाश्चपालयामेतिचेदत
आह तदेवमेशुश्रूषणं प्रजानांचपालनं भरतानुवृत्त्यैसर्वंकृतंस्यादितिभावः २० इदानींब्राह्मणाश्चसेव्याइत्याशयेन तेषांसर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यमाहपंचभिः भूतेषुचेतनेषु
विरोहंतीतिवीरुधः स्थावराः उत्तउच्चैः अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपियेसरीसृपाः सर्पंतीतिजंगमाः तेउदुत्तमाइति सर्वत्रानुषंगः तेष्वपिसबोधनिष्ठाः स्थितिर्येषांपश्वादी
नांतेकीटकादिभ्यः ततः तेष्वपिमनुष्याः ततोऽपि प्रमथाः भूतप्रेतादयः ततोऽपिगंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽन्येविबुधानुगाः किन्नरादयः २१ तेभ्योसुराः देवासुरेभ्यः संधि
शर्षः देवाश्चमघवत्प्रधानाः देवेभ्यइंद्रः श्रेष्ठइत्यर्थः ततोऽपिब्रह्मसुतादक्षादयः तेषांमध्येभवः परः श्रेष्ठः सभवः विरिंच्यवीर्यः विरिंच्योवीर्यंशक्तिः कारणंयस्यसवि
रिंच्यवीर्यः अतस्तज्जनकत्वाद्विरिंच्यस्ततः परइत्यर्थः सविरिंच्योमत्परः अहंपरोयस्य द्विजदेवाब्राह्मणाएवदेवाः पूज्यायस्यसोहम् २२ ब्राह्मणैरन्यद्भूतंनतुल

तस्माद्भवंतोहृदयेनजाताः सर्वेमहीयांसममुंसनाभम् अक्लिष्टबुद्ध्याभरतंभजध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजानाम् २० भूतेषुवीरुद्भ्यउदुत्तमा
ये सरीसृपास्तेषुसबोधनिष्ठाः ततोमनुष्याः प्रमथास्ततोऽपिगंधर्वसिद्धाविबुधानुगाये २१ देवासुरेभ्योमघवत्प्रधानादक्षादयोब्रह्मसु-
तास्तुतेषाम् भवःपरः सोऽथविरिंच्यवीर्यः समत्परोहद्विजदेवदेवः २२ नब्राह्मणैस्तुलयेभूतमन्यत्पश्यामिविप्राः किमतः परंतु यस्मि
न्नृभिः प्रहुतंश्रद्धयाहमश्नामिकामंनतथाग्निहोत्रे २३ धृतातनूरुशतीमेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रम् शमोदमः सत्यमनुग्रहश्चत
पस्तितिक्षानुभवश्चयत्र २४ मत्तोप्यनंतात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानांमयिभक्ति
भाजाम् २५ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्चराणिभूतानिसुताध्रुवाणि संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे २६ मनोव
चोदृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंहि विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशेत् २७ श्रीशुकउवाच एवम
नुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहानुभावः परमसुहृद्भगवान्नृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनी
नांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषि
च्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानः प्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज २८

येसमंनपश्यामि अतोब्राह्मणात्परंतुभूतंकिंपश्यामि नकिंचित् विप्राइतितत्रत्यानांब्राह्मणानांसंबोधनम् समस्यैवाभावादधिकंकुतस्त्यमित्यर्थः तत्रहेतूनाहसार्धा
भ्याम् यस्मिन्ब्राह्मणेश्रद्धयाप्रकर्षेणहुतमन्नादिकामंयथेष्टमहमश्नामि २३ मेतनुर्मूर्तिर्वेदाख्यायेन ब्राह्मणेनइहलोकेधृता यत्रचब्राह्मणेसत्वादयोष्टौगुणाः
संतिततः परंकिंपश्यामीत्यन्वयः २४ निस्पृहत्वमाह मत्तोऽपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्तितेषामितरेणराज्यादिनाकिमुस्यान्नकिमपि २५ तदेवंब्राह्मणसंमा
नंविधायेदानींसर्वभूतसंमानंविधत्ते हेसुताः सर्वाणिजंगमानिस्थावराणिचभूतानिमदधिष्ठानतयावोयुष्माभिः संमाननीयानिपदेपदेक्षणेक्षणेविवि-
क्तापूतामत्सरादिरहिता दृष्टिर्येषांतैः तदेवममार्हणम् २६ सर्वकर्मणामीश्वरार्पणंविधत्ते मनोवचोदृशामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणमा
राधनमेवसाक्षात्कृतंफलम् येनपरिबर्हणेनविनाकालपाशाद्विमोक्तुंनईशेत् नसमर्थोभवेत् २७ स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थमनुशास्यमुनी

नांपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन् भरतमभिषिच्य ऋषभ इत्यपदेशोनामयस्य भगवान् ब्रह्मावर्तात् स्वदेशात् प्रवव्राजेत्यन्वयः ;उर्वरितोवशिष्टःशरी
रमात्रपरिग्रहोयस्य २८ अभिभाष्यमाणोऽपिजनानांमध्येजडादिवद्वर्तमानः तूष्णींबभूव अवधूतस्येववेषोयस्य २९ तत्रपुरादिष्वनुपथंमार्गेमार्गेअवनिचराप
सदैर्दुर्जनैस्तर्जनादिभिः परिभूयमानोऽपितदविगणयन्नेवैकचरएकाकीपृथिवींपरिबभ्रामेत्यन्वयः तत्रपुरंपत्तनम् ग्रामाहट्टवंतः आकरः खनिः खेटः कृषीव
लग्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका शिबिरंसेनायावासस्थानम् व्रजोगवांस्थानम् घोषोगोपानाम् सार्थोयात्रिकजनसंघातः आश्रमाः ऋषीणाम् तर्जनंभयजन
नम् ताडनंप्रहारः अवमेहनमुपरिमूत्रणम् ष्ठीवनंफूत्कृत्यश्लेषप्रक्षेपः ग्राव्णांशकृतोरजसश्चप्रक्षेपः पूतिवातोऽधोवायुः दुरुक्तंशापः एतैःअगणनेदृष्टांतः मक्षि
काभिरिवेति तत्रहेतुः असतिमिथ्याभूतेसंस्थानेसन्निवेशोदेह इत्युपलक्षणमाकारोयस्यसदित्यपदेशमात्रंयस्यतस्मिन्निरभिमानत्वात् केनहेतुना उ
भयोःसदसतोर्योऽनुभवः तत्स्वरूपेणायत्स्वमहिम्न्यवस्थानंतेन अतएवाखंडितंमनोयस्यसः परिबभ्राम ३० सचतदाग्रहगृहीतइवादृश्यत तत्रहेतुःपराक्षु

जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव २९ तत्रतत्रपुरग्रामाकर
खेटवाटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठी
वनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमा
वस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखंडितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ३० अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वं
सगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभ
गकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरासनमुपदधानः परागवलंबमानकुटिलजटिल
कपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ३१ यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवा
चक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहति हदतिस्मचेष्टमानउच्च
रितआदिग्धोद्देशः ३२

रतोऽवलंबमानाश्चतेकुटिलाश्चतेजटिलाश्चकपिशाश्चकेशाः तेषांभूरिभारोयस्यावधूतमनादृतमतएवमलिनंनिजशरीरंते
न कथंभूतोऽप्येवमदृश्यत अतिसुकुमाराणिकरचरणोरःस्थलानितथाविपुलाबाह्वादयः तएवावयवाः तेषांविशिष्टोन्यासःसन्निवेशोयस्यसः तथा
प्रकृत्यैवसुंदरः स्वभावसिद्धोहासः तेनशोभनंमुखंयस्यतथानवनलिनदलवत् आचरती येशिशिरतारेतापहारिकनीनिके अरुणे आयतेनयनेता-
भ्यांरुचिरः तथासदृशाअन्यूनाधिकाः सुभगाश्चकपोलकर्णकंठनासिकायस्यतस्यविमूढस्मितंयद्वदनंतस्यमहोत्सवेनविभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकामसुद्दी
पयन् एवंभूतोऽपितयाऽदृश्यतेत्यन्वयः ३१ यर्हियदालोकंजनंयोगस्यप्रतिपक्षमाचक्षाणः पश्यन्बभूव तस्यप्रतिक्रियाकरणंकर्मचनिंदितमित्याचक्षाणःत
दाआजगरंव्रतमास्थितःसन् शयानएवाश्नातिस्मेत्यन्वयः आजगरंव्रतंनामएकत्रैववरियित्वाप्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदतिपुरीषमुत्सृजति
उच्चरितेपुरीषेचेष्टमानोविलुंठन्तेनैवादिग्धाआलिप्ताउद्देशादेहप्रदेशायस्यसः ३२

बीभत्समिवाशंक्याह्ः तस्येति पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः ३३ एवं गवादिचर्यया पानादि करोति स्म तदेवाह व्रजन्नित्यादि काकमृगगवामिवान्य दपि चरितं वृत्तिर्यस्य ३४ नानायोगचर्या आचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरेवं वर्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान् वस्तुतस्तु भगवान् यतः अविरतः परममहान् उत्तरोत्तरशतगुणत्वेनोत्क्रोय आनंदः तदनुभवस्वरूपः किंच वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेन अभेदेन न विद्यते अन्येषामिव अंतराम ध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भावस्तेन निऽत्यनिवृत्तोपाधित्वेनेत्यर्थः स्वत एव सिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् वैहायसं खेचरत्वम् मनोजवं मनस इव देहस्य वेगम् दूरग्रहणं दूरदर्शनम् हे नृप हृदयेन मनसा ३५ इति पंचमे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५ षष्ठे लीनाभिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा प्रदह्तं दवाग्निः पश्यन्नपि न पश्यति १ योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत् इत्युक्तं तत्र पृच्छति नेति भगवः हे भगवन् योगेन समीरितमुद्दीपितं यत् ज्ञानं तेनावभर्जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादी

तस्य ह्यपः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समंतात्सुरभिं चकार ३३ एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकगोमृगचरितः पिबति खादत्यथ मेहति स्म ३४ इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिरृषभोऽविरतपरममहानंदानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नांजसा नृप हृदयेनाभ्यनंदत् ३५ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते पंचमोऽध्यायः ५ राजोवाच न नूनं भगव आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हंति यदृच्छयोपगतानि १ ऋषिरुवाच सत्यमुक्तं किंत्विह वा एके न मनसोऽद्धा विस्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात इव संगच्छंते २ तथा चोक्तम् न कुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विस्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कंद तप ऐश्वरम् ३ नित्यं ददाति कामस्य च्छिद्रं तमनु येऽरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ४ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५

भियैः तेषां यदृच्छया प्राप्तानि योगैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हंति अतः किमिति नाभ्यनंददित्यर्थः १ अंगीकृत्य परिहरति सत्यमिति एके बुद्धिमंतोऽनवस्थानस्य चंचलस्य मनसो विश्वासं न संगच्छंते न सम्यक्प्राप्नुवंति शठः किरातो यथा धृतेषु पि मृगेषु शठे किराते यथा मृगा इति सम्यग्भवं वा पाठांतरे शठो वंचकः किरातो वणिक् व्यवहर्तरि यथा अस्मिन्वान्यव्यवहर्ता विश्वासं न याती त्यर्थः पाक्षिको दोषो वर्जनीय इत्युपदेष्टुं नाभ्यनंददिति भावः २ यद्विस्रंभाद्यस्य विश्वासात् चिराच्चीर्णं बहुकालसंचितं तपः चस्कंद स्कन्नं ऐश्वरम् विष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि सौभरिप्रभृतीनां तपः ३ तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो योयोगी तदीयं मनः कामस्य तमनु येऽरयस्तेषां च छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाराणामवकाशं दत्वा पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः ४ अरीन्कथयन्नुपसंहरति काम इति यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ५

प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमाह अथेति अखिलानां लोकपालानां ललामो मंडनभूतोऽपि उपरता बाधिता लुट् वृत्तिर्यस्मात् स उपरराम देहाभिमानं जहौ विलक्षणैरनेकप्रकारैरवधूतवेषादिभिर्न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारम् आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह अनर्थांतरभावेन अभेदेन उपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह असंव्यवहितम् ६ मनसा स्वयं त्यक्तेऽप्यभिमाने केनापि संस्कारेण देहः प्रचलति यथा कुलालचक्रं सोऽयमभिमानाभासः तेन सत्कजीवन्मुक्तानामविद्यावासनया भवतीति ततो विशेषमाह योगमायावासनयेति ७ कोंकादीन् देशान् गतः सन् कयाऽपि वासनया आस्ये कृत अश्मकवलो येन असंवीतो नग्नः ८ समीरवेगेन विधुतानां कंपितानां वेणूनां संघर्षणेन जात उग्रो दावानलः आलेलिहानः सर्वतो ग्रसन् ९ अवधूतवेषेण ऋषभदेवस्तत्र गत इत्येतस्य सूचकमाह यस्य किलाऽनु

अथैवमखिललोकपाललला मो विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्य ह वा एवं मुक्तलिंगस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः ७ कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान् देशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ८ अथ समीरवेगविधुतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ९ यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवेंककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषंडमसमंजसं निजमनीषया मंदः प्रवर्तयिष्यते १० येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपतिव्रतानि निजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनाधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यंति ११ ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयांऽधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधे स्वयमेव प्रपतिष्यंति १२ अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायंति १३ अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायंति यत्रत्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारवंति १४

मातीतमनुचरितं तद्देशवासिभ्य उपाकर्ण्य अर्हन्निति नाम यस्य स राजा स्वयं तत्र उपशिक्ष्य शिक्षित्वा कुपथश्चासौ पाषंडश्च तं निजमनीषया संप्रवर्तयिष्यत इत्यन्वयः तत्र हेतुः कलावित्यादि भवितव्येन प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेन १० येन प्रवर्तकेन मनुजेषु अपसदा निकृष्टाः स्वविधिना नियोगो यस्मिन् शौचं चारित्रं तेन हि हीनाः देवावज्ञारूपाण्यस्नानादीनि कुव्रतानि गृण्हानाः वेदादीनां विदूषका भविष्यंति ११ तत्फलं चांधं तमः प्राप्स्यंतीत्याह ते चेति अर्वाक्तनया अवदमूलया निजलोकयात्रया स्वेच्छाकृतप्रवृत्त्या आश्वस्ताः कृतविश्वासाः १२ ननु तर्ह्यनर्थकारी किमर्थोऽयमृषभावतारस्तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्य कैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् १३ अधिकं पुण्यं यस्मिन् एतद्भारतवर्षं ऋषभाद्यवतारयुक्तानि कर्माणि १४ ६ ६ ६

प्रियव्रतस्यवंशः अवदातः शुद्धः यत्रवंशे यद्यस्मात् अकर्ममोक्षस्तस्यहेतुंधर्मंचचार १५ अपरःकोनुयोगी अस्यकाष्ठांदिशमप्यनुगच्छेत् योयोगीयेनऋष
भेणअसत्तयाअवस्तुत्वेनउदस्तानिरस्तायोगमायाः सिद्धीर्वांछति कथंभूताःकृताः प्रयत्नोयाभ्यःतदर्थंप्रयत्नंचकरोतीत्यर्थः यद्वा कथंभूताउदस्ताः कृतप्रयत्नाः
सेवितुमुद्यताअपीत्यर्थः १६ विशुद्धाचरितेयत् ईरितंकथितंतत्समस्तंदुश्चरितमभितोहरतीतितथापरममहामंगलानामयनंच अवहितःसन् अनयोरपिश्रोतृश्रा
वयित्रोरविशेषेणभक्तिःसम्यक् अनुवृत्ताभवतीत्यर्थः १७ भक्तेःपरमपुरुषार्थत्वमाह यस्यांभक्तावेवनतुयोगादिषुअनुसवनमविरतमात्मानंतत्पर्यंतःस्वयमा
सादितमप्रार्थितंभगवतास्वयमेवदीयमानमपि अनादरेहेतुः भगवदीयत्वेनैवपरितःसमाप्ताःसम्यक्प्राप्ताःसर्वेपुरुषार्थायेस्ते १८ ननुभगवतोतिसुलभत्व
दर्शनान्मोक्षस्यचातिदुर्लभत्वादियमतिस्तुतिरेवेत्याशंक्याह हेराजन् भवतांपांडवानांयदूनांचपतिः पालकःगुरुःउपदेष्टादैवमुपास्यःप्रियःसुहृत् कुलस्य पतिः

अहोनुवंशोयशसावदातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः कृतावतारःपुरुषःसआद्यश्चचारकर्मयदकर्महेतुम् १५ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुग
च्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी योयोगमायाःस्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तयायेनकृतप्रयत्नाः १६ इतिहस्मसकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवांपर
मगुरोर्भगवतऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितमीरितंपुंसांसमस्तदुश्चरिताभिहरणम् परममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणो
त्याश्रावयतिवाऽवहितोभगवतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्तते १७ यस्यामेवकवयआत्मानमविरतंविविधवृजि
नसंसारपरितापोतप्यमानमनुसवनंस्नापयंतस्तयैवपरयानिर्वृत्याह्यपवर्गमात्यंतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्वयमासादितंनोएवाद्रियंते
भगवदीयत्वेनैवपरिसमाप्तसर्वार्थाः १८ राजन्पतिर्गुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिंकरोवः अस्त्वेवमंगभगवान्भजतांमु
कुंदोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगम् १९ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णःश्रेयस्यतद्रचनयाचिरसुप्तबुद्धेः लोकस्ययःकरु
णयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमोभगवतेऋषभायतस्मै २० इतिश्रीभागवते पंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेषष्ठोऽध्यायः ६
श्रीशुकउवाच भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवताऽवनितलपरिपालनायसंचिंतितःतदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहित
रमुपयेमे १ तस्यामुहवाआत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभूतादिरिवभूतसूक्ष्माणि २

नियंताकिंबहुना क्वचकदाचित्दौत्यादिषुवः पांडवानांकिंकरोऽपि आज्ञानुवर्तीअस्तुनामैवंतथाऽप्यन्येषांनित्यंभजतामपिमुक्तिंददाति नतुकदाचिदपि
सप्रेमभक्तियोगम् १९ वर्णितमृषभावतारंनमस्करोति नित्यमनुभूतंयन्निजरूपंसएवलाभः तेननिवृत्तातृष्णायस्यसः अतद्रचनयादेहाद्यर्थमनोरथेन
श्रेयसिविषयेचिरंसुप्ताबुद्धिर्यस्य तस्यजनस्यकरुणयानिर्भयमात्मस्वरूपंयआख्यातवान् तस्मैनमः २० इतिपंचमस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६
अध्यायानांत्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितम् अष्टभिर्भरताख्यानमतःप्रस्तूयतेऽमृतम् १ सप्तमेभरतोराज्येचिरंयज्ञैर्हरिंयजन् आरब्धकर्मनिर्वाणेहरि
क्षेत्रेभजद्धरिम् २ संचिंतितःसंकल्पेनैवराज्यादौनियुक्तः १ आत्मनोऽनुरूपान् भूतादिरहंकारइवभूतसूक्ष्माणीतिसंततिवृद्धोदृष्टांतः २

भारतमितिस्वनाम्नाख्यापकत्वेन धर्माद्यतिशयः सूचितः ३ बहुवित् सर्वज्ञः ४ यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपम् उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः कर्मभिः श्र
द्धयाईजे चतानेवाह आहृताः स्वाधिकारेणात्मसात्कृतायेअग्निहोत्रादयः तेषांप्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयोद्विविधाः सकलांगयुक्ताः प्रकृतयः विकलांगाविकृ
तयइति तैर्द्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः अनुसवनमित्यंतंवाचातुर्होत्रविधिनेत्यंतंवागद्यम् ५ किंच संप्रचरत्सुप्रवर्तमानेषुनानायागेषुविरचिताअनुष्ठिताअंगक्रि
यायेषांतेषुयदपूर्वंतद्वासुदेवएवभावयमानः संचिंतयन् सयजमानोयज्ञभाजोयेदेवाःसूर्यादयस्तान् पुरुषस्यवासुदेवस्यावयवेषुचक्षुरादिषुप्रध्यायत् नतुपृथ
क्त्वेनेत्यन्वयः अपूर्वपक्षद्वयंमीमांसकानांतदानीमेवसूक्ष्मत्वेनोत्पन्नंफलमेवापूर्वंकालांतरफलोत्पादिकाकर्मशक्तिर्वेतितदुक्तम् यागादेवफलंतद्धिशक्तिद्वारेण
सिध्यति सूक्ष्मशक्त्यात्मकंवाऽपिफलमेवोपजायतइति तदेवाह क्रियाफलंधर्माख्यमितिच ननुयद्यंगंदेवताःकर्मप्रधानमितिमतंतर्हिकर्तृनिष्ठमपूर्वंस्यात् तदुक्त
म् कर्मभ्यःप्रागयोग्यस्यकर्मणःपुरुषस्यवायोग्यताशास्त्रगम्यायापरासाऽपूर्वमिष्यतइति अथदेवताप्रधानंकर्मतुदेवताराधनार्थंतदादेवताप्रसादरूपत्वादपूर्व

स्मृतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमिति अजनाभंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशंति ३ सबहुविन्महीपतिः पितृपितामह
वदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाः प्रजाःस्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् ४ ईजेचभगवंतंयज्ञक्रतुरूपंक्रतुभिरुच्चावचैःश्रद्धयाहृ
ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानांप्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ५ संप्रचरत्सुनानायागेषुविरचितांगक्रियेष्वपू
र्वंयत्तत्क्रियाफलंधर्माख्यंपरेब्रह्मणियज्ञपुरुषेसर्वदेवतालिंगानांमंत्राणामर्थनियामकतयासाक्षात्कर्तरिपरदेवतायांभगवतिवासुदेवएव
भावयमानआत्मनैपुण्यमृदितकषायोहविष्यध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषुसयजमानोयज्ञभाजोदेवांस्तान्पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ६ एवंकर्मवि
शुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषरूपोपलक्षणेश्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदादिभिरु
पलक्षितेनिजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनिपुरुषरूपेणविरोचमानउच्चैस्तराभक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत ७

स्यदेवताश्रयत्वमेवयुक्तम् प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येवव्रीह्याद्याश्रयत्वंकुतोवात्रासुदेवाश्रयमपूर्वंभावयति उच्यतेयदिकर्तृनिष्ठमपूर्वंतर्हिवासुदेवस्यांतर्यामिणःप्रव
र्तकत्वेनमुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वंनतुतत्प्रयोज्ययजमानाश्रयंशास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिन्यायात् अन्यथाऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयप्रसंगात् तदेवाह साक्षात्क
र्तरीति देवताश्रयत्वेऽपिवासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वेहेतुः सर्वदेवतालिंगानांतत्तद्देवताप्रकाशकानांमंत्राणांयेऽर्थाइंद्रादिदेवतास्तेषां
नियामकतयातस्यैवप्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्चयुक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवंभावनमेवात्मनोनैपुण्यंकौशलंतेनमृदिताः क्षीणाःकषायाःरागाद्यायस्य
अध्वर्युभिरितिबहुवचनंनानाकर्माभिप्रायेण ६ एवंभूतयाकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्वस्यभक्तिरजायतेत्यन्वयः क्वअंतर्हृदयेयआकाशःसएवशरीरमभिव्यक्तिस्था
नंयस्यतस्मिन्ब्रह्मणिकीदृशेमहापुरुषरूपस्योपलक्षणमाकारोयस्यतस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षितेनिजपुरुषाणांनारदादीनांहृदिलिखितवन्निश्चलत
यास्थितेनउक्तेनपुरुषरूपेण आत्मनिस्वमनसिविरोचमानेकीदृशीभक्तिः अत्यंतातिशयेनएधमानोरयोवेगःप्रकर्षोयस्याः ७

एवमनुवृत्त्यावर्षाणामयुतानितेषांसहस्रंतत्पर्यंतकालेऽवसितोनिश्चितःकर्मनिर्वाणावसरःराज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयोयेनसः अधिकृत्यभुज्यमानंरिक्थधनंयथा विभागंविभज्य सकलसंपदांनिकेतात् आश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमंहरिक्षेत्रंप्रवव्राज यत्रक्षेत्रेविद्याधरकुंडेवात्सल्यंकर्तुंतेनसन्निहितः क्रियतेभक्तानामपेक्षि तेनरूपेणसन्निहितोभवतीत्यर्थः ८ आश्रमस्थानानिउभयतउपर्यधश्चनाभिर्येषांतैर्दृषच्चक्रैःशिलामध्यगतैश्चक्रैःचक्रनदीगंडकीसरितांश्रेष्ठापवित्रीकरोति ९ एकलः एकः आराधनंसमीहमानः कुर्वाणः विविक्तःशुद्धःअतएवउपरतोविषयाभिलाषोयस्य उपभृतः संवृद्धः उपशमोयस्य १० प्रवर्धमानानुरागस्यभरणे यत् द्रुतंद्रवीभूतंहृदयंतस्मिन् शैथिल्यमनुद्यमोयस्य आत्मनिदेहेउद्भिद्यमानंरोमपुलककुलंरोमांचवृंदंयस्यककारःसमासांतः औत्कंठ्यात्प्रवृत्तेनप्रणयबाष्पे

एवंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृपैतामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसंपन्निकेता त्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज यत्रहवावभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानांनिजजनानांवात्सल्येनसन्निधाप्यतइच्छारूपेण ८ यत्राश्रम पदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति ९ तस्मिन्वावकिलसएकलःपुलहाश्रमोपवनेविविधकुसु मकिसलयतुलसिकांबुभिःकंदमूलफलोपहारैश्चसमीहमानोभगवतआराधनंविविक्तउपरतविषयाभिलाषउपभृतोपशमःपरांनिर्वृ तिमवाप १० तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयनएवंनिजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाल्हादगंभी रहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपिक्रियमाणांभगवत्सपर्यांनसस्मार ११ इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेयाजिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्र कपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमानःसूर्यर्चाभगवंतंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच १२

णनिरुद्धोऽवलोकोययोःतेनयनेयस्यसः एवंवर्तमानस्तामपिभगवत्सपर्यांनसस्मारेत्यन्वयः तत्रहेतुःनिजरमणस्यस्वप्रीतिदातुर्येअरुणेचरणारविंदेतयो रनुध्यानेनपरिचितःसमृद्धोभक्तियोगः तेनपरिप्लुतःसर्वतोव्याप्तःपरमआल्हादःपरमानंदोयस्मिन् गंभीरहृदयह्रदेतस्मिन्नवगाढानिमग्नाधिषणायस्य ११ धृतानिभगवद्व्रतानियेनसभगवंतंसूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः कीदृशः एण्याहरिण्याअजिनमैणेयंतदेववासस्तेनअनुसवनाभिषे- केणार्द्रैःकपिशाश्चयाःकुटिलाजटास्तासांकलापेनचविरोचमानः सूर्यप्रकाशिकयाऋचाहिरण्मयंध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनोक्तम् उज्जि हानेउद्गच्छतिसति सकारांतपाठेसन्नंतात्पचाद्यच् अर्थस्तुसएव १२

परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धंसत्वात्मकम् सवितुर्देवस्य सूर्यस्य भर्गः स्वरूपभूतंतेजः जातवेदो धनंकर्मफलंयस्मात्तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्रहेतुः यत्मनसैवे दंविश्वंजजानससर्ज पुनश्चअदः सृष्टंविश्वमंतर्यामिरूपेणप्रविश्य गृध्राणंकांक्षंतंहंसंजीवंसरेतसाचिच्छक्त्याविचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः नृषुसीदति उ पाधितयातिष्ठतीतिनृषत्बुद्धिः तस्यारिंगिरिंगिगणंगतिंरातीतिनृषद्रिंगिराम् वाछंदसीत्यमिपूर्वरूपत्वाभावः तद्गः इमःशरणंव्रजामः १३ इतिपंचमस्कं धेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेभजतोविष्णुंतस्यकर्मांतरायतः एणरक्षाप्रसक्तस्यजातमेणत्वमीर्यते १ कृपयापिकृतः संगः पतनायैवयोगि नः इतिप्रदर्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणम् २ नैयमिकंनित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तम् आवश्यकमर्थप्राप्तंमूत्रोत्सर्गादिकृतमभिषेकादिकंयेनब्रह्माक्षरंप्रणवं जपन् उदकांतेनद्यास्तीरेजलाशयाभ्याशंनद्याःसमीपेपेपीयमानेअत्यासक्त्यापीयमानेसति तावदेवतत्क्षणमेव अविदूरेणसन्निधौमृगपतेः सिंहस्यउ-

परोरजःसवितुर्जातवेदोदेवस्य भर्गोमनसेदंजजान स्वरेतसादःपुनराविश्यचष्टेहंसंगृध्राणंनृषद्रिंगिरामिमः १३ इतिश्रीभागवतेम हापुराणेपंचमस्कंधेभरतचरित्रेभगवत्परिचर्यायांसप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुकउवाच एकदातुमहानद्यांकृताभिषेकनैयमि कावश्यकोब्रह्माक्षरमभिगृणानोमुहूर्तत्रयमुदकांतउपविवेश तत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम तया पेपीयमानउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत् १ तमुपश्रुत्यसामृगवधूःप्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणासु तरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगततृषाभयात्सहसैवोच्चक्राम २ तस्याउत्पतंत्याअंतर्वत्न्याउरुभयावगलितोयो निर्निर्गतोगर्भःस्रोतसिनिपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेनवियुज्यमानाकस्यांचिद्दर्यांकृष्णासारसतीनिपपातअथचममार ३ तंत्वेणकुणकंकृपणंस्रोतसाऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धंबंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतआदायमृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ४ तस्यहवाएणकुणकउच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाःसहयमाःपुरुष परिचर्यादयएकैकशःकतिपयेनाहर्गणेनवियुज्यमानाःकिलसर्वएवोदवसन् ५

नादोमहान्नादःउद्गतः १ प्रकृत्यास्वभावतएवविक्लवाव्याकुला कृतरांतुहरिभयस्याभिनिवेशेनव्यग्रंव्याकुलंहृदयंयस्याः पारिप्लवदृष्टिः परिभ्रांतनेत्रानगतातृषातृड्यस्याःउच्चक्रामनदीमुल्लंघितवती २ अंतर्वत्न्याःगर्भि ण्याउरुभयेनस्थानात्विचलितोयोनेर्निर्गतःसन्स्रोतसिप्रवाहेनिपतितः तत्प्रसवोगर्भपातः उत्सर्पणमुल्लंघनंभयंचएतैःखेदेनातुरापीडितादर्यांगिरिगुहायां हरिणवधूःपपात अथानंतरंमृताच ३ एणकुणकंहरिणबालकम् अपविद्धंबंधुभिःत्यक्तमितिएतैःकृपणत्वादिहेतुभिर्याऽनुकंपातयाअनयत् ४ कृतोनिजः स्वीयइत्यभिमानोयेनपोषणंतृणादिनापालनंवृकादिभ्योरक्षणम् लालनंचुंबनादिनाप्रीणनंकंडूयनादिनाएतेर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेन आत्मनोनियमाः स्नानादयःयमाअहिंसादयः तत्सहिताईश्वरपरिचर्यादयश्चप्रत्यहमेकैकशोवियुज्यमानाःसंतः कतिपयेनाहर्गणेनसर्वेउत्सन्नाबभूवुः ५

आसक्तिं प्रपंचयति अहोइत्यादिना इति कृतानुषंग इत्येतत्पर्यंतेन ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विभ्रंशितः मा इति मां च शरणं प्रापितः मामेव मातापित्रादिबुध्या उपेयाय प्राप्तः यौथिकान् यूथसंघातिनः अनस्य पुना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो भ्रश्यतीति दोषदृष्टिमकुर्वता ६ तदेवाह नूनं हीति ७ इति एवं कृतो ऽनुषंगः आसक्तिर्येन मृगजह्नुना मृगापत्येन सह स्नेहेनानुबद्धं हृदयं येन ८ स्नेहानुबंधमेव प्रपंचयति कुशाकुसुमेत्यादिना स्वधयतीत्यंतेन सालावृकाः श्वानः यदा भयं शंकमानो भवति तदा तेन सह वनं समाविशति ९ अनिशयितः प्रणयभरो यस्य तत् हृदयं यस्य सः १० वर्षपतिर्भरतः प्रकृतिस्थेन स्वस्थेन स्तात् भूयात् ११ अन्यदा अदर्शने सकरुणं यथा भवत्येव मनुशोचन् इति होवाचेत्यन्वयः अतितर्षेण अत्यौत्सुक्येन हरिणकुणकविरहेण विह्वले हृदये संतापो

अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन् यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद मय्यति विस्रब्धश्च अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनुसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ६ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमनशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षंते ७ इति कृतानुषंग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ८ कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वनं समाविशति ९ तदा पथिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्स्कंधेनोद्वहति एवमुत्संग उरसि चाधायोपलालयन्मुदं परमामवाप १० क्रियायां निर्वर्त्यमानायामंतरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत्स ते सर्वत इति ११ अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किल कश्मलं महदभिरंभित इति होवाच १२ अपि बत स वै कृपण एणबालको मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य कृतविस्रंभ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन इवागमिष्यति किम् १३ अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरंतं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि १४ अपि च न वृकः सालावृको ऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो वा भक्षयति १५ निम्लोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्मा ऽद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति १६ अपि स्विदकृतसुकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् १७

यस्य कश्मलं मोहं प्रापितः सन् १२ अपीति संभावनायां बतेत्यनुकंपायाम् अहो इति खेदे शठकिरातयोरिव वंचनपरा क्रूरा च मतिर्यस्य अकृतसुकृतस्य निर्भाग्यस्य मम तच्छाद्यादिकमगणयन्नचिंतयन्नागमिष्यतीति किम् अपराधाचिंतने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वचित्तशुध्या कृतविश्वासः सन् सुजनो न यथा गणयति तद्वत् १३ शष्पाणि कोमलतृणानि १४ नैकचरो यूथचरः सूकरादिः यद्वा एक एव चरति यः क्रूरस्वभावो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किम् १५ सकललोकस्य क्षेमो यस्मात्स उदयो यस्य वेदत्रयी आत्मा स्वरूपं यस्य सः सूर्यो निम्लोचति अस्तं याति मृगवध्वा न्यासो निक्षेपभूतः १६ हरिण एव राजकुमारः आगत्य मामपि स्वित् सुखयिष्यतीत्यन्वयः किं कुर्वन् विविधै रुचिरैर्दर्शनीयैर्निजमृगदारकविनोदैः स्वीयानां खेदमपनुदन् १७

संभवति चैतदित्याह क्ष्वेलिकायां क्रीडायां मृषायः समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपेन पृषज्जलबिंदुः न तु दृदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेणालु
ठति संघट्टयति १८ आसादितं हविर्यस्मिन् तस्मिन्बर्हिषि दर्भे दंताकर्षणादिना चापलेन दूषिते सति दूषित्वेति पाठे बर्हिषि विषये दूषणं कृत्वेत्यर्थः मयाऽधिक्षिप्तः स
न् तत्क्षणमेवोपरतक्रीडो निश्चल आस्ते १९ इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गत्य तत्खुरखातभूभागोपलंभसंभ्रांतहृदय आह किं वेति अरे अहो अनयाक्षित्या
किं वा तप आचरितं तपस्विन्या अभाग्यया यत् यस्मादियं सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिवतमाश्च खराश्च खुरा येषु तेषां पदानां तत्र तत्रांकि
तानां पंक्तिभिः द्रविणं मृगस्तेन रहितस्य अत एवातुरस्य दुःखितस्य मम द्रविणमार्गं सूचयंती सती स्वात्मानं च ताभिः कृतमंडनं द्विजानां यज्ञभूमिं करोति यस्मिन्देशे
मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मान्निबोधतेति स्मृतेः २० तावदुदितं चंद्रं मृगं दृष्ट्वा मृगत्वं संभावयन्नाह अपि स्विदिति २१ चंद्ररश्मिस्पर्शसुखं प्राप्याह किं वेति संभावना

क्ष्वेलिकायां मां मृषासमाधिना आमीलितदृशं प्रेमसंरंभेण चकितचकित आहत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेणालुठति १८ आसादितहविषि बर्हिषि
दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास ऋषिकुमारवदहितकरणकलाप आस्ते १९ किं वा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनया यदिय
मवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमखरखुरपदपंक्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयंत्यात्मानं
च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति २० अपि स्विदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं मृगबालकं
स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपया कृपणजनवत्सलः परिपाति २१ किं वात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकं मा-
मुपसृतमृगीतनयं शिशिरशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च २२ एवमघटमानमनोरथाकुलहृद
यो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यंतर एणकुण
क आसंगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमंतरायविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृ
गार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत २३

यामात्मजविश्लेषेण ज्वरस्तापः स एव दवदहनः तस्य ज्वालाभिरुपतप्यमानात् हृदयरूपा स्थलनलिनी यस्य जलस्थं पद्मं तापं सोढुं क्षममिति स्थलग्रहणम् उपसृ
तो मृगीतनयो येन तं मां चंद्रः स्वधयति शांतिं गमयति कैः शिशिरं च तच्छांतं च मय्यनुरागेण गुणितं च आवर्तितं पुनः पुनः स्ववदनसलिलं तदेवामृतमया गभस्त
यः तैः लोके हि मंत्रवादिनो वदनसलिलैस्तापं शमयंतीति प्रसिद्धम् उपसृत्य मृगीतनय इति पाठे मनोरथांतरमेतत् उपसृत्य मृगीतनयः किं वा मां स्वधयिष्यतीति
शेषं समानम् २२ मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्च विभ्रंशितः प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितरथेति साक्षात्स्वपुत्रवत्कथमासंगः स्यात्
पूर्वं परित्यक्ताद्दुस्त्यजा औरसायेन अंतरायेण विहतं योगारंभणं यस्य आत्मानमविगणयतः आत्मचिंतामकुर्वतः तावदेव तीव्रवेगः कालो मृत्युसमयश्चा
पद्यत २३

लोकंदेहंमृगेणसहितंविसृज्यप्राक्तनइवमृगशरीरमवाप कथंभूतः कलेवरंमृतमनुनमृतान्तविनष्टापूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य २४ आहस्वचित्ते २५ अहोकष्टंधीराणांमार्गाद्भ्रष्टोऽहम् भ्रंशमेवाह यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगायेनविविक्तंपुण्यारण्यंशरणंयस्य आत्मवतोधीरस्यममनः सर्वेषांभूतानामात्मनिवासुदेवेसमावेशितंचनिश्चलंसत् आरात्दूरादेवस्रुतमवगलितंनिःसृतम् केनसमावेशितम् तस्यानुश्रवणादिषभियोगेनअभिनिवेशेनअशून्याःसकलायामायस्मिन्तेनकालेन २६ निगूढोऽनाविष्कृतोनिर्वेदोयेन शालवृक्षोपलक्षितंग्राममम् कालंजरात् यत्रहरिणोजातः तस्मात्सर्वतात् २७ आत्मैवसहचरोयस्य एकाकी प्रतीक्षमाणस्यैवप्रपंचः मृगत्वनिमित्तेति तीर्थोदकेनक्लिन्नमार्द्रमर्धोदकस्यमित्यर्थः २८ इतिपंच०टी० अष्टमोऽध्यायः ८ नवमेजडविप्रत्वेनस्यरागाद्यभावतः भ

तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्ष्यमाणोमृगएवाभिनिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमंसहमृगेणकलेवरंमृतमनुनमृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप २४ तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभावेनाऽनुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह २५ अहोकष्टंभ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्यविविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवतआत्मनिसर्वेषामात्मनांभगवतिवासुदेवेतदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेनसमावेशितंसमाहितंकात्स्न्र्येनमनस्तत्तुपुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव २६ इत्येवंनिगूढनिर्वेदोविसृज्यमृगीमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितंशालग्रामंपुलस्त्यपुलहाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम २७ तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणःसंगाच्चभृशमुद्विग्नआत्मसहचरःशुष्कपर्णतृणवीरुधावर्तमानोमृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८ इतिश्रीभा० पंचम० भरतचरित्रेअष्टमोऽध्यायः ८

श्रीशुकउवाच अथकस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणाःनवसोदर्याअंगजाबभूवुःमिथुनंचयवीयस्यांभार्यायाम् १ यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः २ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगुलंमनसाविदधदात्मनःप्रतिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामासलोकस्य ३

इत्कालीपशुत्वेऽपिनिर्विकारत्वमीर्यते १ पितुःप्राप्तात्मविज्ञानोभरतोमृगतांगतः प्रारब्धकर्मवेगेनतदंतेजडविप्रताम् २ अंगिरसगोत्रजानांप्रवरस्यश्रेष्ठस्यशमादियुक्तस्य त्यागोत्रातिथ्यादिभ्योऽन्नदानादिविद्याकर्मविद्याआत्मज्ञानंदेहादिव्यतिरिक्तमोक्षात्मज्ञानम् आनंदोधर्मसंपत्तिजः आत्मनासदृशाःश्रुतादयोगुणायेषांते समानोदरनवपुत्राबभूवुः यवीयस्यांकनिष्ठायांचमिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मम् १ उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनतम् शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायतेइतिस्मृतेः २ तत्राऽपिचान्यसंगादात्मनोभ्रंशमाशंकमानश्चात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन् कर्मबंधविध्वंसनंश्रवणंस्मरणंगुणानांविवरणंकथनंचयस्यतद्भगवतश्चरणारविंदयुगुलंमनसाविशेषेणधारयन् प्रतिघातशंकायांहेतुः अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामावलिःपरंपरायेनसः ३

पुत्रस्नेहेऽनुबद्धंमनोयस्यजडस्यगार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्तनांतान्संस्कारान्विधानस्तमुपनीयउपनीतस्यपुनः शौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान्
तत्रहेतुः अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःसकाशात्पुत्रेणेति ४ सोऽपिचपितुः शिक्षानिर्बंधनिवृत्तयेअसध्रीचीनमसमीचीनमिवकरोतिस्म उपाकरणादेवव्रताद्यनंतरंश्राव
णादिमासेषुवेदानध्यापयिष्यन्आदौतावद्व्याहृतिभिःसहप्रणवशिरःसहितांत्रिपदींचैत्रादिचतुरोमासानधीयानमप्यसमवेतरूपंयथाप्रवत्येवंग्राहयामास
तावताऽपिकालेनस्वरानुपूर्व्यादियुक्तंव्याहृत्यादितस्यनागतमित्यर्थः ५ आत्मभूतेस्वतनुजेअनुरागेणावेशितंचित्तंयेनशौचादीनियान्यौपकुर्वाणकस्यसमा
वधिब्रह्मचर्यव्रतः कर्माणितेनानभियुक्तानिअनादृतान्यपितंपुत्रंप्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः स्वयंकालेनोपसंहृतः मृतइत्यर्थः अनुशासन

तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यचपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनि
यमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षयत् अनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेति ४ सचापितदुहपितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिवस्मकरोति छंदांस्य
ध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिरस्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ५ एवंस्वतनुज
आत्मन्यनुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमि
त्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्यस्वयंतावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहएवप्रमत्तउपसंहृतः ६ अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भ-
जातंमिथुनंस्वपत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् पितर्युपरतेभ्रातरएनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्यवसितम
तयोनपरविद्यायांजडमतिरितिभ्रातुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सत ७ सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदा
तदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्माणिसच्चकार्यमाणःपरेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतोवायाञ्चयायदृच्छयावोपसादितमल्पंबहुमिष्टंकदन्नंवा
ऽभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तम् ८ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमःसुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयो
रसंभावितदेहाभिमानः ९

निर्बंधेपुनस्तमेवहेतुमाह अनुशिष्टेनभाव्यमित्यसन्नयोग्यआग्रहोयस्य ६ सपत्न्यैसमर्प्य अनुसंस्थया अनुमरणेनससन्यं
तपाठेप्ययमेवार्थः न्यवृत्सत निवर्तितुमैच्छन्निवृत्ताइत्यर्थः ७ यदाभिभाष्यमाणस्तदातदनुरूपाणिप्रभाषते मूल्यमंतरेणबलात् यत्कर्मकार्यतेसाविष्टिः
वेतनंमूल्यंविष्ट्यादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरति परंभुंक्ते केवलंनत्विंद्रियप्रीतये ८ अत्रहेतुद्वयमाह नित्यंसदानिवृत्तंनिमित्तंयस्मात् उत्पादकशून्यः स्वसि
द्धः अभिव्यंजकशून्यः विशुद्धः केवलोऽद्योऽनुभवः सएवानंदरूपः स्वात्मातस्यलाभः एवंभूतोऽहमितिज्ञानंतस्याधिगमः प्राप्तिरस्तियस्य द्वंद्वानिसन्मानाव
मानादीनितद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः तस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९ श्रीगोपालकृष्णोविजयते ७

अतएवशीतोष्णादिघनावृतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहन्यंतेनिबिडीभवंतिस्म अंगानियस्यकठिनावयवइत्यर्थः स्थंडिलसंवेशनं
भूमिशयनम् अनुन्मर्दनंमर्दनाभावः अमज्जनंस्नानाभावः तैर्यद्रजः तेनाप्रकटंब्रह्मवर्चसंब्राह्मंतेजोयस्य यथामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवति कुत्सितेनपटे
नावृताकटिर्यस्य उरुमषिणाअतिमलिनेनतत्वतस्तंनजानंतियेतैर्जनैरवमतः सन् १० यदातुपरेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणोभवति तदाकेदारकर्मणिशालि
क्षेत्रेकर्दमविलोडनादौआहारप्रलोभनेननियुक्तः सन् करोतिकिंतु अत्रकर्दमस्यप्रक्षेपेक्षेत्रंसमंभवेत् इतःउद्धरणेविषमंस्यादित्यादिनवेदभ्रातृभिर्दत्तान्
कणादीनप्यमृतवद्भुंक्ते कणाश्चूर्णतंडुलाः पिण्याकंतैलयंत्रोत्थतंतिलकिट्टम् फलीकरणंतुषाःकुल्माषाः कीटदष्टामाषाः स्थालीपुरीषंस्थालीलग्नंदग्धान्नम्

शीतोष्णवातवर्षेषुवृषइवानावृतांगःपीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसःकुप
टावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाअतज्ज्ञजनावमतोविचचार १० यदातुपरतआहारंकर्मवेतनतईहमा
नःस्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोतिकिंतुनसमंविषमंन्यूनमधिकमितिवेदकणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थाली
पुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति ११ अथकदाचित्कश्चिद्वृषल पतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्यहदैवमुक्तस्यप
शोःपदवींतदनुचराः परिधावंतोनिशिनिशीथसमयेतमसावृतायामनधिगतपशवःआकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराहा
दिभ्यः संरक्षमाणमंगिरः प्रवरसुतमपश्यन् १३ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृश्यभर्तृकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबध्वारशनयाचंडिकागृह
मुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः १४ अथपणयस्तंस्वविधिनाऽभिषिच्याहतवाससाच्छाद्यभूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतं
धूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेणचपुरुषपशुंभद्रकाल्याःपुरतउपवे
शयामासुः १५ अथवृषलराजपणिःपुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालंनिशितमुपाददे
१६ इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणां
कर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदःसूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसाअतिदु
र्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली १७

११ तस्यरागादिराहित्यमलौल्यंचैवमीरितम् अथान्यच्चरितंप्राह चित्रंमृत्यावसंभ्रमःवृष
लपतिः शूद्रसामंतश्चोरराजःआलभतआलब्धुंप्रवृत्तः १२ दैवाद्धनविमुक्तस्यपशोः तमसाव्याप्तायांनिशितत्रापिनिशीथसमयेअर्धरात्रावसरेआकस्मिको
दैवनिर्मितः विधिःप्रकारस्तेनवीरासनेनऊर्ध्वावस्थानेन १३ अवमृश्यज्ञात्वा १४ पणयःचोराःअहतेननूतनेनउपस्कृतमलंकृतं वैशससंस्थयाहिंसाविधानेन
गीतादिघोषेणसह १५ वृषलराजस्यपणिःपुरोहितत्वेनवर्तमानश्चोरः तदभिमंत्रितंभद्रकालीमंत्राभिमंत्रितम् १६ धनमदएवरजः तेनोत्सिक्तंत्यक्तमर्यादंमनो
येषांभगवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतुच्छीकृत्ययथेच्छंवर्तमानानांयत्कर्मतदुपलभ्यदेवीउच्चचाट प्रतिमांत्यक्त्वाबहिर्निर्गता कथंभूतमालंभनम् सूना
यामपिआपत्कालेऽनुज्ञातायामपिहिंसायामननुज्ञातंभद्रकालीत्यंतंगद्यम् १७

अमर्षोपराधासहनंरोषश्चवपुषोदाहनंतयोरावेशस्तस्यरभसेनवेगेनविलसितउत्तंभितोभ्रुकुटिलक्षणोविटपः शारवाकुटिलादंष्ट्राश्च अरुणानीक्षणानितेषांच
आटोपः संभ्रमः तेनातिभयानकंवदनंयस्याः इदंतुजगद्धंतुमुद्यतेवमहांतमट्टहासंसनादंहासंततःस्थानादुत्पत्यविवृक्णानिछिन्नानिशीर्षाणियेषांगणेनपरिवारे
णसहशिरांसिएवकंदुकानितेषांलीलयाचिक्रीडेच १८ ननुकथंदेव्याराधकानामेवंविपरीतंफलंतत्राह एवमेवेति महत्सुअभिचाररूपोतिक्रमःअपराधः १९ न
न्वसंभावितमिदमेवंयन्मरणेऽप्यव्याकुलत्वंमारकेषुचक्रोधाभावइत्यादितत्राह नवाइति विमुक्तोदेहाद्यात्मभावलक्षणःसः हृदोहृदयग्रंथिर्यैः सर्वसत्वानांसु
हृदः आत्मनश्चयेतेषांत्वतेषांदेहाद्यभिमानसद्भावेऽपिमरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवताभितोरक्ष्यमाणानाम् केनअनिमिषःकालःसएवअरिश्चक्रंते

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहाऽट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचं
तीतत्तउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणेननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपा
र्षदैःसहजगौननर्तचविजहारचशिरःकंदुकलीलया १८ एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति १९ नवाएतद्विष्णुद
त्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदनआपतितेऽपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्त्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भग
वता अनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैःपरिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानांभागवतपरमहंसानाम् २०
इतिश्रीभागवतेम॰पंचम॰जडभरतचरितंनामनवमोऽध्यायः९ श्रीशुकउवाच अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुम
त्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंवाहननांगोगोखुरधुरंवो
ढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसमहानुभावः १ यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्नसमा-
हितापुरुषगतिस्तदाविषमगतांशिबिकांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआहहेवोढारःसाध्वतिक्रमतकिमितिविषममुह्यतेयानमिति
२ अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ३

नवरायुधेनतैस्तैर्भावैश्चअंतर्यामितयाप्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः नकुतश्चिदपिभयंयस्मिन् भागवतानांभगवदुपासकानांपरमहंसानाम् २०
इतिपंचमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः९ दशमेक्षिपताराज्ञाशिबिकांस्वांन्वहन्मुनिः स्वदुर्वादानुवादेनविज्ञायाशुप्रसादितः १ एवंभूताविकारित्व
मज्ञसर्वज्ञयोःसमम् इतिसर्वज्ञतासिद्ध्यैरहूगणकथेरणम् २ रहूगणोनामसिंधुसौवीरदेशयोःराजातत्त्वजिज्ञासुः कपिलाश्रमंयदागच्छतिस्मतदाय
द्वृत्तंतदाह अथेति इक्षुमत्यानद्यास्तीरेतेषांशिबिकावाहानांकुलस्यनाथेन एषगौरिवखरइवचभारंवोढुंसमर्थ इतिधियापूर्वंयेकेचनविष्ट्याबलात् गृ
हीतास्तैःसहप्रसभंबलात् गृहीतःसन् अतदर्होऽपिसमहानुभावः शिबिकामुवाहेत्यन्वयः १ हिंसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चात्याग-
तिस्तस्याहेतुभूतायाः पुरुषाणांगतिर्नसम्यगाहिताएकरूपानाभूत् २ सोपालंभंसाक्षेपम् सामदानभेददंडेषुउपायेषुचतुर्थाच्छंकितचित्ताः ३

भ वन्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुवर्तिनः नपारयामः नशक्नुमः ४ कृपणानांवचोनिशम्यसांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापिदोषः सर्वेषामेवभवितुमर्हतीतिनिश्चित्यरहूगण
आहेत्यन्वयः कथंभूतः उपासितावृद्धायेनसोऽपिस्वभावेनबलात्सरवशः कृतःसन् कथंभूतंप्रत्याह नस्पष्टंब्रह्मतेजोयस्मिन् भस्मनाच्छन्नमग्निमिवस्थितम् ५ भ्रान्तरीतिसं
बोधनमाक्षेपाभिप्रायम् व्यक्तंनिश्चितमुरुअधिकंपरिश्रांतोऽसीत्यादीनिविपरीतार्थानिषड्वाक्यानि ऊहिवान् भापितवान् तत्रापिस्फुचिरम् जरसाचदृढत्वेनसंघट्टिनः
सहचराः बहुयथाभवत्येवंविप्रलब्धोऽपिवक्रोक्त्याउपहसितोऽपितूष्णींमुवाहेत्यन्वयः तूष्णींभावेहेतुः अविद्ययारचिताद्रव्यादयोयस्मिन् स्वचरमकलेवरे नाध्यारोपितोमि
थ्याप्रत्ययोयेनतत्रद्रव्याणिमहाभूतानिगुणाइंद्रियाणिकर्माणिपुण्यपापानिआशयोंऽतःकरणंयतः ब्रह्मभूतः ध्वांमनादृत्यभर्तुः स्वामिनोममशासनमाज्ञामतिक्रामसि
चिकित्सांशास्तिम् दंडपाणिर्यमोयथाजनसमूहस्यशास्तिंकरोति यथास्वांप्रकृतिमप्रमत्तताम् ७ अबहुमनन्वितम् नरदेवोऽहमित्यभिमानोयस्यतम् अनुविद्धेनसंगु

नवयंनरदेवप्रमत्ताभवन्नियमानुपथाःसाध्वेववहामःअयमधुनैवनियुक्तोऽपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमुहवयंपारयामइति ४ सांसर्गि
कोदोषएवनूनमेकस्यापिसर्वेषांसंसर्गिकाणांभवितुमर्हतीतिनिश्चित्यनिशम्यकृपणवचोराजारहूगणउपासितवृद्धोऽपिनिसर्गेणबलात्कृतई
षदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसावृतमतिराह ५ अहोकष्टंभ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रांतोदीर्घमध्वानमेकएवऊहिवान्सुचिरंना
तिपीवानसंहननांगोरजसाचोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतसंघट्टिनइतिबहुविप्रलब्धोऽप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽ
वस्तुनिसंस्थानविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णींशिबिकांपूर्ववदुवाह ६ अथपुनःस्वशिबिकायांविषमगतायांप्र
कुपितउवाचरहूगणःकिमिदमरेत्वंजीवन्मृतोमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसिप्रमत्तस्यचतेकरोमिचिकित्सांदंडपाणिरिवजनतायायथा
प्रकृतिंस्वांभजिष्यसइति ७ एवंबह्वबद्धमभिभाषमाणंनरदेवाभिमानंरजसातमसाऽनुबद्धेनमदेनतिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतंपंडित
मानिनंसभगवान्ब्राह्मणोब्रह्मभूतःसर्वभूतसुहृदात्मायोगेश्वरचर्यायामतिव्युत्पन्नमतिःस्मयमानइवविगतस्मयमिदमाह ८ ब्राह्मणउ
वाच त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः गंतुर्यदिस्यादधिगम्यमध्वापीवेतिराशौनविदांप्रवादः ९

णितेनतिरस्कृतःअ
शेषःसंपूर्णोभगवतःप्रियोनिकेतआश्रयोयेनतंयद्वाऽशेषाणांभगवत्प्रियाणांनिकेतःसर्वेषांभूतानांसुहृच्चआत्माच योगेश्वराणांचर्याजडादिवत् आचरणंतस्यांचा
त्यंतव्युत्पन्नापरिनिश्चितामतिर्यस्यसतंस्मयमानः हसन्निवेतिसुखप्रसत्तिर्द्योत्यते विगतस्मयःगतगर्वः ८ तत्रवक्रोक्त्यायदुक्तंत्वंनश्रांतः नचदीर्घमध्वानमागतइतितत्रो
त्तरमाह त्वयायदुदितंउक्तंश्रमादिनास्तीतितद्व्यक्तंस्फुटंतत्तथैव अविप्रलब्धंविप्रलंभोनभवति नदेवाह हेवीर यदिभारोनामकश्चित्स्यात् सचभर्तुर्वोढुर्देहस्ययदि
स्यात् सचमेयदिप्रसक्तःस्यात् तर्हीदानींभाराभावात् विप्रलंभःस्यात् नत्वेतदस्तिभारस्यवोढुश्चानिरूप्यत्वात् ममचतत्संबंधाभावात् तथागंतुरधिगम्यंप्राप्यमध्वा
वायदिस्यात् अहंतेतिपाठेसाक्षात्परमार्थतः तच्चमेयदिस्यादित्यादियोज्यम् यत्त्वयोक्तंनातिपीवेतितत्राह चेतनसुहृदिस्यत्वंपीवेतिप्रवादोविदांविदुषांनभवतिकिंतुमू-
र्खाणांयतोऽयंप्रवादोराशौभूतसंघेदेहेएवनत्वात्मनिदेहएवपीनोनाहमित्यर्थः ९

एतत्प्रपंचयति स्थौल्यमिति कलिः कलहः अहंकारेण मदश्च देहेन सह तदभिमानेन जातस्य हि भवंति ममतु निरभिमानस्य न संति यद्वा देहे जाते यो जातस्तस्यैव ता
नि ममतु तत्र न जातस्य न संति १० यच्चोक्तं जीवन्मृतोऽसीति तत्राप्याह जीवन्मृतत्वं न केवलं मम किंतु विकृतस्य सर्वस्य परिणामिनो दृष्टम् यद्यस्मादिकृतं प्रतिक्षण
मुद्यंतवत् यदुक्तं भर्तृशासनमतिचरसीति तत्राह स्वं च स्वाम्यं च तयोर्भावः सत्ताहे ईड्य यत्र पक्षे ध्रुवः यदि व्यवस्थितः स्यादित्यर्थः तर्हि विधिर्नियोगः कृत्यं कर्मतयो
र्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति उच समवाये इति धातुः यदि तु तव राज्यभ्रंशो मम च राज्यं स्यात् तदा सर्वमेतद्विपरीतं स्यादित्यर्थः ११ ननु यावद्राजाहं तावत्तव स्वा
मी भवाम्येवेति चेत्तत्राह विशेषो राजभृत्यादिभेदस्तं बुद्धेर्विवक्षवकाशं व्यवहारादन्यन्न पश्यामि मनागीषदपि अथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहि किं ते करवामे
ति १२ यच्चोक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथा स्वां प्रकृतिं भजिष्यस इति तत्राह उन्मत्तादिवद्वर्तमानस्य वस्तुतः स्वसंस्थां ब्रह्मभावं गतस्य मे भवता कृतेन चि

स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च निद्रा रतिर्मन्युरहंमदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न संति १० जीवन्मृतत्वं नि
यमेन राजन्नाद्यंतवद्विकृतस्य दृष्टम् स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ११ विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक्च पश्यामि यन्न
व्यवहारतोऽन्यत् क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन्करवाम किं ते १२ उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकित्सितेन अ
र्थः कियान्भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः १३ श्रीशुक उवाच एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशम
शील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह १४ स चापि पांडवेय सिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासा
यां सम्यक्श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रंथिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रंथसंमतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्ष
मापयन्विगतनृपदेवस्मय उवाह १५ कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात्क्षेमाय नश्चेद
सि नोत शुक्लः १६ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दंडात् नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात् १७

कित्सितेन दंडेन शिक्षितेन वा कियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवात् यदि पुनरहं न मुक्तः किंतु प्रमत्तः स्तब्ध एव तथाऽपि मम शिक्षादिकं पिष्टपेषणवद्व्यर्थमित्यर्थः
न हि जडस्वभावः शिक्षयाऽपि पटूकर्तुं शक्यत इति १३ अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्वा उपरत मनात्म्ये देहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य आ
रब्धफलं कर्म क्षपयन् १४ हे पांडवेय सम्यक्या श्रद्धया तयैव तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्तोऽधिकारो येन यथा दर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्र
णयेदिति गुणफलसंबंधेऽप्यधिकारः एवं सात्विकश्रद्धायामधिकृतस्यैवास्यामधिकारमित्यर्थः बहुयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नृपदेवोऽधि
राज इति गर्वो यस्य १५ द्विजानां मध्ये कतमः यतः सूत्रमुपवीतं बिभर्षि यद्वा दत्तात्रेयादीनां मध्ये कतमोऽवधूतः इहापि कस्माद्धेतोः प्राप्तः नोऽस्माकं क्षेमाय
चेत्प्राप्तः तर्हि शुक्लः कपिलो मुनिर्न भवसि किम् उतेति वितर्के १६ किमनया चिंतया शिबिकां तावद्वहामीति चेदत आह नाहमिति वित्तपः कुबेरः १७

यस्मात् भृशंशंकेतस्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरंब्रूहिनिगूढंपिहितंविज्ञानरूपंवीर्यंप्रभावोयेन अपारः अनंतमहिमा तत्रहेतुः नोमनसाऽपिभेत्तुंनक्षमंनशक्यम्
किंभेत्तुमित्यपेक्षायामाह तेवचांसीति यद्वामनसायुक्ताः सूक्ष्मदृष्ट्योऽपिभेत्तुंनशक्नुवंतीत्यर्थः १८ स्वस्यज्ञानार्थितांदर्शयति अहंचेति इहसंसारेयत् अरणंशरणंत
त्किमितिप्रष्टुंप्रवृत्तोऽस्मिज्ञानशक्त्याऽवतीर्णंकपिलम् सएवभवान्किंस्विदेवंविचरतिगूढाविष्टः कथंविचक्षीतपश्येत् २० एवंतत्स्वरूपंपृष्ट्वातदुक्तोत्तराण्याक्षि
पति तत्रयदुक्तंममश्रमोनास्तीतितत्राह दृष्टइति आत्मनोमेअनुमन्येअनुमिमे अनुमानंचैवम् भवान्भारवाहनादिनाश्रांतः कर्तृत्वात् यः कर्तासश्राम्यति य
थाऽहंयुद्धादिकर्ताइतिनन्विदंव्यवहारमात्रंनतुसत्यंतदुक्तंव्यवहारतोऽन्यन्नपश्यामेतितत्राह यथेति व्यवहारमार्गः प्रपंचःसमूलःसप्रमाणकएवदृष्टःयथायथा
वत् असताघटादिनाउदकानयनादेरभावात् एवंप्रयोगः प्रपंचःसत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यःपुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथामिथ्याघटादिरिति २१ यदु
क्तमुपाधिधर्माःस्थौल्यादयोमेनवस्तुतःसंतीति औपाधिकत्वेऽपिसत्यत्वंकिंनस्यादित्याह स्थाल्यग्निनातापात्तन्मध्यवर्तिनःक्षीरस्यतापःतस्यतापात्तंडुलानां

तद्ब्रूह्यसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः वचांसियोगग्रथितानिसाधोननःक्षमंतेमनसापिभेत्तुम् १८ अहंचयोगेश्वरमा
त्मतत्त्वविदांमुनीनांपरमंगुरुंवै प्रष्टुंप्रवृत्तःकिमिहारणंतत्साक्षाद्धरिंज्ञानकलाऽवतीर्णम् १९ सवैभवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगो
विचरत्यपिस्वित् योगेश्वराणांगतिमंदबुद्धिःकथंविचक्षीतगृहानुबंधः २० दृष्टःश्रमःकर्मतआत्मनोमेभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये यथाऽसतो
दानयनाद्यभावात्समूलइष्टोव्यवहारमार्गः २१ स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्त
त्संसृतिःपुरुषस्यानुरोधात् २२ शास्ताभिगोप्तानृपतिःप्रजानांयःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टम् स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ययदीहमानोविजहात्य
घौघम् २३ तन्मेभवान्नरदेहाभिमानमदेनतुच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधोयथातरेसदवध्यानमंहः २४ नविक्रियाविश्वसु
हृत्सखस्यसाम्येनवीताभिमतेस्तवापि महद्विमानात्स्वकृताद्धिमादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपिशूलपाणिः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेपंचमस्कंधेदशमोऽध्यायः १०

बहिर्भागस्यततस्तद्गर्भस्यचरंधिःपाकः नचात्रकिंचिन्मिथ्याएवंदेहादिभिःसन्निकर्षात्संबंधात्तन्निमित्तात्संसृतिःपुरुष-
स्यभवति असवःप्राणाःआशयोमनः अनुरोधादुपाधिधर्मानुवृत्तेन तथाहिनिदाघादिनादेहेतप्ते इंद्रियाणांतापःततःप्राणस्यततोमनसइत्येवंयथायथमूह्यम् २२ यदुक्तं
स्वस्वाम्यभावोध्रुवइतितत्राहशास्तेति अध्रुवत्वेऽपियदायोनृपतिःसप्रजानांशास्तागोप्ताचयथोक्तंस्तब्धादेःशिक्षापिष्टपेषइतितत्राह योऽच्युतस्यकिंकरःसपिष्टंनपि
नष्टिनिष्फलंनकरोति स्तब्धत्वाद्यनपगमेऽपिशास्तुरीश्वराज्ञासंपादनेनैवसफलत्वात्तदाह धर्मस्वरूपमच्युतस्याराधनंकुर्वन् यस्मादघौघंनिजहाति २३ यस्मादेवम्
मत्वदुक्तंविपरीतंप्रतिभाति ततस्मान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृताःतिरस्कृताःसत्तमाभवादृशायेनतस्यमेमैत्रीदृशंस्नेहयुक्तांदृष्टिंकृषीष्टकरोतुसतामवज्ञारूपंपा
पंयथातरिष्यामि २४ ननुममावज्ञाकृतविकाराभावात्कुतःपापंतत्राहनेति यद्यपितवविक्रियानास्तिविश्वस्यसुहृच्चासौसखाचतस्य अतःसर्वत्रसाम्येनस्वदेहेविगता
भिमानस्यतथाऽपिमहतामवमानात् मादृशोविनंक्ष्यति अदूरात्क्षिप्रंशूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपीत्यर्थः २५ इतिपं०टी० दशमोऽध्यायः १०

एकादशेतुसंतुष्टोरहूगणमहीभृता उपादिशत्स्वरंज्ञानंसयोगीतिनिगद्यते १ अकोविदः अविद्वानपित्वंकोविदानांवादपुद्गृहणिकास्तत्तुल्यान्वादानेववदसि अथो
अतः अत्यंतंविदुषांमध्येश्रेष्ठोनभवसिकुतः हियस्मात् यंस्वामिभृत्यादिलौकिकव्यवहारंत्वंसत्यमात्थएतंसूरयस्तत्त्वविचारेणसहनवदंति किंत्वविचारसुंदरंवदंति अ
तोनसत्यः १ वैदिकोऽपिकर्मव्यवहारोनसत्यइत्याह तथैवेति उरवोगार्हस्थ्यगृहसंबंधिनोमेधायज्ञास्तेषांवितानोविस्तारः तद्विषयास्तुविद्यास्ता उरुअधिकंविजृंभितेषुविल
सितेषुवेदवादेषुतत्त्ववादःसुनिश्चितंनचकास्तिनप्रकाशते तथाचश्रुतिः नेहनानास्तिकिंचनेत्यादि शुद्धोहिंसादिशून्यः साधुःरागादिशून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्म
णांपरमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् २ ननुश्रुतवेदांतस्यापिपुंसःकर्मसुप्रवृत्तेःकथमसत्यतातत्राह नेति साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानायवरीयस्योऽपिवेदांतवाचस्तस्यनसम्य
गासन्नुवभूवुः स्वप्नेयानिरुक्तिस्तयास्वप्नदृष्टांतेनदृश्यत्वादिहेतुनास्वयमेवहेयत्वेनानुमितंयस्यनस्यात् ३ एवंप्रपंचस्यसत्यत्वंतदुक्तंनिराकृत्यसंसारस्यापितदुक्तांसत्य
तांनिराकर्तुंतस्यमनोनिमित्ततामाह यावदित्यादिनायावत्समाप्ति मनोयावद्रजआदिभिर्गुणैरनुरुद्धंवशीकृतंभवति तावत्तन्मनोनिरंकुशंसत् पुरुषस्यकुशलंधर्ममि

ब्राह्मणउवाच अकोविदःकोविदवादवादान्वदस्यथोनातिविदांवरिष्ठः नसूरयोहिव्यवहारमेतंतत्त्वावमर्शेनसहामनंति १ तथैवराजन्नुरु
गार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु नवेदवादेषुहितत्त्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः २ नयस्यतत्त्वग्रहणायसाक्षाद्वरीयसीरपिवाचःस
मासन् स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात् ३ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वेनवातमसा वानुरुद्धम् चेतोभिराकूतिभि
रातनोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा ४ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषोडशात्मा बिभ्रत्पृथङ्नामभिरूपभेदमंतर्बहिष्ट्वंचपुरैस्त
नोति ५ दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति आलिंग्यमायारचितांतरात्मास्वदेहिनंसंसृतिचक्रकूटः ६ तावानयंव्यवहा
रःसदाविःक्षेत्रज्ञसाक्ष्योभवतिस्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनोलिंगमदोवदंतिगुणागुणत्वस्यपरावरस्य ७ गुणानुरक्तंव्यसनायजंतोःक्षेमायनैर्गुण्य
मथोमनःस्यात् यथाप्रदीपोघृतवर्तिमश्नन्शिखाःसधूमाभजतिह्यन्यदास्वम् ८

तरमधर्मंवा आतनोति कैः चेतोभिः ज्ञानेंद्रियैः आकूतिभिः कर्मेंद्रियैश्च ४
ततश्चधर्माधर्मवासनायुक्तंतदेवानेकदेहादिवैचित्र्यंकरोतीत्याह सइति पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेनतन्मनइत्यर्थः वासनायुक्तआत्मोपाधित्वादात्माअतोविष
यैरुपरक्तोऽनुविद्धः अतोगुणप्रवाहःगुणैरितस्ततश्चाल्यमानः अतएवविकृतः कामादिपरिणामवान् षोडशात्माषोडशकलासुभूतेंद्रियरूपासुमुख्यः पृथक्नाम
भिःसहपृथक्स्वरूपभेदंदेवतिर्यगादिरूपंबिभ्रत् अंतर्बहिष्ट्वमुत्कृष्टत्वंनिकृष्टत्वंचपुरैस्तैरेवदेहैःहेतुभूतैस्तनोति नामभिरित्यत्ररेफलोपेदीर्घाभावःआर्षः ५ फलंचतद
नुरूपंकरोतीत्याह दुःखंसुखंव्यतिरिक्तंचमोहंतीव्रंदुर्निवारंकालप्राप्तंफलंसर्वतोऽभिव्यनक्तिसृजति ननुजडःकथंसृजतितत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगनेकारणमाह मायार
चितअंतरात्माजीवोपाधिःउपाधितामाह संसृतिचक्रेकूटयतिछलयतीतितथाययाग्रामकूटकइति ६ एवमयंमनोनिबंधनःसंसारोजीवेफलतीत्याह तावानिति
आविःप्रकाशमानःसदाक्षेत्रज्ञस्यसाक्ष्यःदृश्योभवति स्थूलसूक्ष्मःजाग्रत्स्वप्नरूपः मनसःसंसारहेतुत्वमुपसंहरन् मोक्षस्यापितदेवकारणमित्याह तस्मादिति अ
दोमनः लिंगंकारणंगुणत्वंगुणाभिमानत्वंतद्राहित्यंतदेवपरमवरंचतस्य ७ कथमेकमेवविलक्षणयोःकारणमवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यंनिर्गुणं अथोइतिका-
र्त्स्न्येन दृष्टांतेनस्फुटयति यथेति अन्यदातु घृतक्षयेस्वंपदंशुक्लभास्वररूपंमहाभूततात्मत्वंवा ८

अन्यत्रयदावृत्तीर्दर्शयति एकादशवृत्तयः आसन् आकूतयः क्रियाकाराः पंचधियश्चज्ञानाकाराः पंचअभिमानश्चेति ९ हेवीर भूमीः विषयानृविषयानेवाह गंधा दयः पंचज्ञानेंद्रियद्वाराधीवृत्तीनांविषयाः आकृतिःस्वरूपम् श्रवःशब्दः विसर्गादयः पंचकर्मेंद्रियद्वाराकर्माकारवृत्तीनांविषयाःरतिःसंभोगः अर्तिर्गतिः १० पुरस्याभि मानविषयत्वप्रकारमाह एकादशंपुरम् स्वीक्रियतइतिस्वीकरणम् अयमर्थः शरीरमभिमानस्यनज्ञेयतयागंधादिवद्विषयः नापिकार्यतयाविसर्गादिवत् किंतुममेति भोगायतनत्वेनस्वीकार्यतयाविषयइति एकेतुविवेकिनामेवपुरंममत्वाभिमानविषयः नतुमूढानामतोमूढदृष्ट्याअहमहंकारंद्वादशंवृत्त्यंतरमाहुः तस्यचपुरमेवशय्यासं ज्ञंद्वादशंविषयमाहुः तत्रहिजीवोहंकारेणशेतेयतः पुरीशयनात्पुरुषइत्युच्यते तासांवृत्तीनामवांतरभेदैरानंत्यमाह द्रव्याणिविषयाः स्वभावपरिणामहेतुः आशयः सं स्कारःकर्मअदृष्टम् कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतैः प्रथमंशतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशःस्युः नतुमिथःस्युः नचस्वतः किंतुक्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् तस्यचानंतश क्तित्वात् अनंताःस्युरित्यर्थः यद्वातासांमिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशोभवंत्यनंताः क्षेत्रज्ञतएवस्युः नत्वसत्त्वेवसत्तांलभेरन्नतुमिथोनचस्वतइति यद्वा क्षेत्रज्ञोजी

पदंतथागुणकर्मानुबद्धंवृत्तीर्मनःश्रयतेऽन्यत्रतत्त्वम् एकादशासन्मनसोहिवृत्तयआकूतयः पंचधियोऽभिमानः ९ मात्राणिकर्माणिपुरंचतासां वदंतिहैकादशवीरभूमिः गंधाकृतिःस्पर्शरसश्रवांसिविसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः १० एकादशंस्वीकरणंममेतिशय्यामहंद्वादशमेकआहुः द्रव्य स्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसोविकाराः सहस्रशःशतशःकोटिशश्चक्षेत्रज्ञतोनमिथोनस्वतःस्युः ११ क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीव स्यमायारचितस्यनित्याः आविर्हिताःक्वापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः १२ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःपुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरे शः नारायणोभगवान्वासुदेवःस्वमाययात्मन्यवधीयमानः १३ यथाऽनिलःस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेणनिविष्टईशेत् एवंपरोभगवान्वासु देवःक्षेत्रज्ञआत्मेदमनुप्रविष्टः १४ नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदयेन विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नोवेदात्मतत्त्वंभ्रमतीहतावत् १५

वस्ततस्मान्नस्युः तस्याविकारित्वात् नमिथः इतरेतराश्रयत्वापत्तेः नस्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतोमिथ्याभूताएव ११ तदेवंश्लोकत्रयेणगुणकर्मानुबद्धंमनोवृत्तीःश्रय तइति यदुक्तंतत्प्रपंचितम् अन्यदातत्त्वंश्रयतइतियदुक्तंतदेवतत्त्वमाह क्षेत्रज्ञइति जीवस्यजीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याःप्रवाहरूपेणाविच्छिन्नाःजा ग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताःपश्यतिक्वापिसुषुप्तौतिरोभूताःपश्यति अवस्थात्रयसाक्षीक्षेत्रज्ञआत्मतत्त्वमित्यर्थः १२ क्षेत्रज्ञोहिद्विविधःत्वंपदार्थोजीवः तत्पदार्थईश्वरश्च तत्राद्यो निरूपितः इदानींतस्याप्यमीश्वरंनिरूपयति क्षेत्रज्ञआत्माव्यापीपुराणोजगत्कारणभूतःपुरुषःपूर्णःसाक्षादपरोक्षः सचस्वयंज्योतिः नतुज्ञानस्यविषयत्वेनाश्र यत्वेनवापरोक्षः अजःजन्मादिशून्यः परेषांब्रह्मादीनामपिईशः नाराःजीवसमूहः सअयनंयस्यनियंतुः भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान्वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनयामाययाआत्मनिजीवेअवधीयमानःअवस्थाप्यमानःकर्मकर्तरिप्रयोगः तन्नियंतृत्वेनवर्तमानइत्यर्थः १३ एतत्सदृष्टांतमाह यथेति आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेणईशेत् नियमयति इदंविश्वम् १४ तदेवमात्मनः शुद्धसत्त्वंसंसारस्यचमिथ्यात्वंप्रदर्श्येदानींतन्निवृत्तिमाह तनुभृद्देहीवयुनोदयेनज्ञानोत्पत्त्यायावन्मायां विधूयात्मतत्त्वंनवेदतावदिहभ्रमति १५

यावन्नविषयानुरक्तंमनएवानर्थहेतुरितिनवेदतावन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह नैति आत्मनोलिंगमुपाधिभूतंमनःसंसारतापानामावपनंक्षेत्रंयावन्नवेदतावदू-
द्रमतीत्यनुषंगः तापावपनत्वेहेतुः यन्मनःशोकाद्यनुबंधंममतांचविधत्ते १६ तत्तस्माद्भ्रातृव्यंशत्रुमध्येधितंसंप्रवृद्धम् स्वपंव्यलीकंमिथ्याभूतंतथाऽप्यात्मानंमुष्णा
तीतितथातम् गुरुरेवहरिस्तस्यचरणोपासनमेवास्त्रंयस्यतथाभूतःसन्जहिघातय १७ इतिपं·टीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेपुनराष्टष्टःसंदेहनम
हीभृता सयोगीसर्वसंदेहानुपानुददितीर्यते १ कारणमीश्वरः तस्यैवलोकसंरक्षणार्थोविग्रहोयस्य स्वरूपेणपरमानंदप्रकाशेनतुच्छीकृतोविग्रहोयेन हेअवधूत
योगेश्वरद्विजबंधोर्लिंगिनवेषेणनिगूढोनित्यानुभवोयेनतस्मैनमः १ विशेषतः प्रष्टुंनह्वाक्यमभिनंदतिज्वरएवामयोरोगस्तेनार्तस्य यथासत्स्वादुअगदमौषधंय-
थाचनिदाघेनदग्धस्य संतप्तस्यहिमांभः शीतलमुदकंगंगोदकंवा तथाहेब्रह्मन् कुत्सितेदेहेयोमानः अहंकारः सएवअहिः तेनविशेषेणदष्टाद्दृष्टिर्विवेकलक्षणायस्य
तस्यमेतवेदंवचः अमृततुल्यमौषधम् २ ममसंशयविषयमर्थंपश्चात्प्रवक्ष्यामि अधुनातावत्त्वदुक्तंवचः अध्यात्मयोगेनग्रथितंदुर्बोधंसुबोधंयथाभवति एवंव्या

नयावदेतन्मनआत्मलिंगसंसारतापावपनंजनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधंममतांविधत्ते १६ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवीर्यमुपेक्षयाऽ
ध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोषम् १७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेरहूगणसंवादेएकादशो
ध्यायः ११ रहूगणउवाच नमोनमःकारणविग्रहायस्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोऽवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवाय
तुभ्यम् १ ज्वरामयार्तस्ययथागदंसन्निदाघदग्धस्ययथाहिमांभः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेऽमृतमौषधंमे २ तस्माद्भवंतंममसं
शयार्थंप्रक्ष्यामिपश्चादधुनासुबोधम् अध्यात्मयोगग्रथितंतवोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसोमे ३ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलंसद्व्यव
हारमूलम् नह्यंजसातत्त्वविमर्शनायभवानमुष्मिन्भ्रमतेमनोमे ४ ब्राह्मणउवाच अयंजनोनामचलन्पृथिव्यांयःपार्थिवःपार्थि
वकस्यहेतोः तस्यापिचांघ्र्योरधिगुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेधिदार्वीशिबिकाचयस्यांसौवीरराजेत्यपदेशआस्ते यस्मि
न्भवान्रूढनिजाभिमानोराजाऽस्मिसिंधुष्वितिदुर्मदांधः ६ ख्याहिकौतूहलयुक्तंचेतोयस्यतस्यमम ३ त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिनाभारवा
हनादिक्रियाचतत्फलंचश्रमादिप्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानंसत् अबाधितमपिव्यवहारमात्रमूलम् यद्वासतः अबाधितव्यवहारस्यमूलंकारणमपि नह्यंजसात
त्वविमर्शनायक्षममितिभवान्यदाह अमुष्मिन्नर्थेममनोभ्रमति ४ अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हेपार्थिवयः पार्थिवोविकारः सएवकस्यहेतोः कस्मात्चित्का
रणात् पृथिव्यांचलन्नयंभारवाहकादिर्जनोनामप्रसिद्धः यस्तुनचलतिसपाषाणादिरित्येतावानेवभेदः तस्यचजडत्वान्नभारः श्रमश्च किंच भवेदेवंयदिश्र
मस्याश्रयोनिरूप्येतनत्वेतदस्ति अवयवव्यतिरेकेणाश्रमास्पदस्यावयविनोऽनिरूपणादित्याशयेनाह तस्यापिपृथ्वीविकारस्यापि अंघ्र्योःअधिउपर्युपरि
गुल्फादयः उरसःसलोपआर्षः ५ शिबिकायामप्यवयवीनास्तित्वय्यपिनास्तितदाह सौवीरराजेत्यपदेशोनाममात्रंयस्यसपार्थिवोविकारआस्ते राजेतिसंधि
रार्षःयस्मिन्भवान्निरूढात्माभिमानः सिंधुषुराजाऽस्मीतिदुर्मदेनांधःसन् ६

शोच्यान्निवृष्ट्यानिगृण्हन्ननिष्कूपोवर्तसेऽतोमिथ्यैवगोसास्मीतिश्लाघमानोमहतांसभासूनशोभसेयतोधृष्टः ७ नन्वोत्तरोत्तरावयवव्यवहारः पूर्वपूर्वावयवानांभवेदितिवा-
च्यंतेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति निष्ठांनाशंप्रभवमुत्पत्तिंविदामः तत्तदाक्षितेरन्यस्यविकारस्याभावात् नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्यमूलंकारणमर्थक्रि
ययासदित्यनुमेयंनिरूप्यताम् तथाचश्रुतिः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमिति ८ तर्हिक्षितेः सत्यतास्यात्तत्राह एवंक्षितिशब्दस्यापिवृत्तंवर्तनमर्थोवि
नैवनिरुक्तम् यद्वाक्षितिशब्दस्यवृत्तंयस्मिन् तदपिमिथ्यात्वेननिरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सुसूक्ष्मेषु परमाणुषुस्वकारणभूतेषुनिधानाल्लयात् अतःपरमाणुव्यतिरेके
णाक्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हिसत्याःस्युःतत्राह तेमनसाकार्यानुपपत्त्यावादिभिःकल्पिताः कल्पनाबीजमाह येषांसमूहेनविशेषः कृतः तेषांसमूहः पृथ्वीत्युत्पालं
बनमित्यर्थः अवयविनोनिरस्तत्वात्समूहग्रहणम् तथाऽपिसत्याःस्युः नअविद्ययाप्रपंचस्यभगवन्मायाविलसितत्वादज्ञानेनकल्पिताः ९ एवमन्यदपिकृशत्वादि
धर्मकंवस्त्वप्रतीतंद्वितीयंद्वैतंद्रव्यादिनाम्नाउपलक्षितयाऽजयामाययाकृतमवेहितत्रकृशंह्रस्वंस्थूलंतत्प्रतियोगिअणुबृहत्तोः पृथुगुपादानात् असत्कारणंसत्कार्यंजीवंचे

शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्यानिगृण्हन्निरनुग्रहोऽसि जनस्यगोसाऽस्मिविकत्थमानोनशोभसेवृद्धसभासुधृष्टः ७ यदाक्षितावेवच
राचरस्यविदामनिष्ठांप्रभवंचनित्यम् तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलंनिरूप्यतांसत्क्रिययाऽनुमेयम् ८ एवंनिरुक्तंक्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्प
रमाणवोये अविद्ययामनसाकल्पितास्तेयेषांसमूहेनकृतोविशेषः ९ एवंकृशंस्थूलमणुर्बृहद्यदसच्चसज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्वभावाशयका
लकर्मनाम्नाजयावेहिकृतंद्वितीयम् १० ज्ञानंविशुद्धंपरमार्थमेकमनंतरंत्वबहिर्ब्रह्मसत्यम् प्रत्यक्प्रशांतंभगवच्छब्दसंज्ञंयद्वासुदेवंकवयोवदं
ति ११ रहूगणैतत्तपसानयातिनचेज्ययानिर्वपणाद्गृहाद्वा नच्छंदसानैवजलाग्निसूर्यैर्विनामहत्पादरजोऽभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानु
वादः प्रस्तूयतेग्राम्यकथाविघातः निषेव्यमाणोऽनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासुदेवे १३ अहंपुराभरतोनामराजाविमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः
आराधनंभगवतईहमानोमृगोऽभवंमृगसंगाद्धतार्थः १४ सामांस्मृतिर्मृगदेहेपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानोजहाति अथोअहंजनसंगादसंगोवि
शंकमानोऽविवृतश्चरामि १५

ततमजीवंजडम् १० तर्हिकिंसत्यंतदाह ज्ञानंसत्यम् व्यावहारिकसत्यत्वंव्यावर्तयति परमार्थम् वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थानि
षड्विशेषणानि विशुद्धम् तत्त्वाविद्यकम् एकंतत्तुनानारूपम् अनंतरंत्वबहिः बाह्याभ्यंतरशून्यम् तत्तुविपरीतम् ब्रह्मपरिपूर्णम् तत्तुपरिच्छिन्नंप्रत्यक् तत्तुविषया
कारम् प्रशांतंनिर्विकारम् तदेवंस्वरूपज्ञानंसत्यमित्युक्तम् कीदृशंतत् ऐश्वर्यादिषड्गुणत्वेनभगवच्छब्दः संज्ञायस्ययच्चज्ञानंवासुदेवंवदंति ११ एतत्प्राप्तिस्तुमहत्से
वांविनानभवतीत्याह हेरहूगण एतत्ज्ञानंतपसापुरुषोनयाति इज्ययावैदिककर्मणानिर्वपणात् अन्नादिसंविभागेनगृहाद्वातन्निमित्तपरोपकारेणछंदसावेदाभ्या
सेनजलाग्न्यादिभिरुपासितैः १२ महत्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्रयेषुमहत्सुग्राम्यकथानांविघातोयस्मात् १३ विषयसंगस्तुयोगभ्रंशकइतिवदन् कुतस्त्वंनि
गूढश्चरसीतिप्रश्नस्योत्तरमाह अहमितिद्वाभ्याम् विमुक्तोदृष्टश्रुताभ्यांसंगनिमित्तोबंधोयेन हतोऽर्थः प्रयोजनंयस्य १४ श्रीकृष्णार्चनंप्रभवष्टमस्मृत्युद्भूरती
त्याह सेति जनसंगाद्विशंकमानः अविवृतःअप्रकटः १५

असंगैर्महद्भिर्यः कृतसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः खड्गस्तेन छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिशयितं श्रेष्ठं परं हरिं याति यद्वा पारमिति अतिक्रम्य हरिं याति अतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया तस्य हरेरीहानां कथनस्मृतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः १६ . इति पंचमस्कंधे टीकायां द्वादशोऽध्यायः १२ . अथ त्रयोदशे विरक्तो यद्वृथा तत्वनिरूपणम् इति वैराग्यदार्ढ्याय भवाटव्युपवर्ण्यते १ अध्वनः पारमित्युक्तं तदेवाध्वानं प्रसिद्धमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये दुस्तरे अध्वनि प्रवृत्ति मार्गे रजस्तमः सत्त्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः सुखार्थः सन् यथा वणिक्सार्थोऽर्थार्जनाय गच्छन्नटवीं याति तद्वत् १ अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोऽस्ति तथापि सुखप्रतिपत्त्यै किंचित्किंचिद्व्याख्यायते तस्यां भवाटव्यामिमे इंद्रियनामानः षड् दस्यवः चोराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुंपंति तस्य धर्म्यं धनमुपभोगेन मुष्णंतीत्यर्थः गोमायवः सृगालतुल्या दारापत्यादयः त्वं मे भर्ता पितेत्येवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थे स्थितं हरंति इतस्ततः आकर्षंति उरणं मेषम् २ वीरुधो लतास्तृणानि च गुल्मानि च लतादिजालानि प्रभूतानि येषु तेषु गह्वरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थाने कठोरैस्तीव्रैर्दंशैर्मशकादिविशेषैर्मश

तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः हरिं तदीहाकथनस्मृतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इति श्रीभा॰ पंचमस्कं॰ ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः १२ ब्राह्मण उवाच दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ३ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो अटव्याम् क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा अपुण्यवृक्षाञ्छ्रयते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालषते निरंधः आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ६ केश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो भवति एवं कामकर्मादिभिः गह्वरे गृहाश्रमे वर्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवदघटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति पश्यति क्वचित् क्वचित्क्वापि क्वापि आशुरयः अतिवेगः उल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचः तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ३ निवासादिष्वात्मा स्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः ततस्ततो धावन् लीलुपयत्र तावानेवार्थः वात्या चक्रवातः तस्यामुत्थितः पांसुस्तेन धूम्रा दिशः रजस्वले रजोव्याप्ते अक्षिणी यस्य स यथा न जानाति तथा वात्येव भ्रमयतीति स्त्री तस्यामुद्भूतेरागादिभिः अप्रकाशमाना दिग्देवताः कर्मसाक्षीभूता न जानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानां झिल्लीनां भृंगारिकासंज्ञानां कीटविशेषाणां स्वनैः कर्णयोः शूलो व्यथा यस्य उलूका घूकास्तेषां वाग्भिर्व्यथितोंतरात्मा मनो यस्य अत्र च परोक्षमप्रियवक्तारो झिल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारो घूकतुल्याः येषां छायापि पापहेतुः ते अपुण्यवृक्षाः तत्तुल्यानधार्मिकान्सेवते मरीचितोयानीति निष्फलत्वेन विज्ञातानपि विषयान् ५ वितोयाः सुसरितः पतितस्य गात्रभंगात्सद्यो दुःखं भवति न चोदकलाभः तद्वदिह च परत्र च दुःखदान् पाखंडानभियाति आलषते दायादादिभ्यो अन्नादि वांछति उभयत्रापि स एवार्थः दावं दावाग्नितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना तप्तो निर्विद्यते विषीदति तत्र च यक्षराक्षसतुल्यै राजभिः हृतमसुवत्प्रेष्ठं धनं यस्य स निर्विद्यते ६

अन्यैश्च शूरैर्हृतस्वं वित्तं यस्य निर्विण्णं विषण्णं चेतो यस्य कश्मलं मूर्छाम् गंधर्वपुरमिव मनोरथोपगतपितृपुत्रादिसमाजं प्रविष्टः सन् ७ कंटकादिविद्धांघ्रिरिव विघ्नैर
भिभूतः सन्नगतुल्यं महत्कर्मारोढुं कर्तुमिच्छुर्विमना इव आस्ते पदे पदे क्षणे क्षणे अभ्यंतरेण वह्निना जाठरेण ८ अजगराहिना निद्रारूपेण गिलितो न वेत्ति विपिने त्यक्तः
शव इव दंदशूकैर्हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधोऽलुप्तविवेकः अंधकूपे मोहे पतितः तमिस्रे दुःखे शेते लीयते ९ क्षुद्ररसान्परयोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभि
र्योषादिस्वामिभिः विमानः अवज्ञातः ताडितः सन् व्यथितो भवति यदि कथंचित्तत्रातिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिर्भवति तदा बलादन्येऽपहरंति तान्यदा
भियुंक्ते तदा ततोऽप्यन्ये हरंति १० यत्किंचिदल्पमपि मिथो व्यवहरन् क्रयादिना गृण्हन् वित्तशाठ्यात् धनवंचनात् ११ शय्यादिहीनः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं
कंबलादि स्थीयतेऽत्रेति स्थानं गृहम् विहरंत्यनेनेति विहारो यानादि याचमानोऽपि यदा परस्मादप्राप्तकामः तदा परकीयेवस्तुनि दृष्टिरभिलाषो यस्य सोऽवमानं प्राप्नोति १२
एवमन्योऽन्यं वित्तव्यतिषंगेण धनविनिमयेन विरूढो वैरानुबंधो यस्य तथाविधोऽपि परस्परं विवहन् विवाहादिसंबंधं कुर्वन् उरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैर्वित्तबाधैः उपसर्गैश्च द्वेषा

शूरैर्हृतस्वः क्वच निर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ७ चलन् क्वचित्कंटकशर्क
रांघ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते पदे पदेऽभ्यंतरवह्निनार्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाय ८ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचि
द्विपिने पविद्धः दष्टः स्म शेते क्वच दंदशूकैरंधोंऽधकूपे पतितस्तमिस्रे ९ कर्हि स्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः तत्रा
तिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोऽन्ये १० क्वचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किं
चिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ११ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारक्यदृष्टि
र्लभतेऽवमानम् १२ अन्योऽन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवैरानुबंधो विवहन्मिथश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तां
स्तान्विपन्नान्स हितत्र तत्र विहाय जातं परिगृह्य सार्थः आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र वीराध्वनः पारमुपैति योगम् १४ मनस्विनो निर्जितदिग्गजें
द्रा ममेति सर्वे भुवि बद्धवैराः मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजंति यन्न्यस्तदंडो गतवैरोऽभियाति १५ प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपद
द्विजस्पृहः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्सख्यं विधत्ते बककंकगृध्रैः १६ द्विभिर्विपन्नः मृतप्रायो भवति १३ दुरत्ययत्वमध्वनो दर्शयति तांस्तान्वि

पन्नान्मृतान्विहाय जातं जातं परिगृह्य विहरन् यतः प्रस्थितः तं प्रति नावर्तते हे वीर अध्वनः पारं यो योगस्तं च नोपैति अत्र सार्थे कश्चिदतिसमर्थोऽपि १४ तदे
वाह मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेंद्रा यैः ममेयं भूर्ममेयमिति भुविनिमित्तभूतायां बद्धवैरैर्यैः न्यस्तदंडः संन्यासी यद्विष्णोः पदमभियाति तत्तु न व्रजंति १५
सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्तयति प्रसज्जति आसक्तिं करोति कीदृशः लतानां भुजाः शाखास्तद्वत् सुकुमाराये स्त्रीणां भुजाः तदाश्रयः सन् तदाश्र
या अव्यक्तपदा अस्फुटाक्षराः कलभाषिणो ये द्विजाः पक्षिणः तत्तुल्येषु स्त्रीसंगप्रसक्तेष्वासक्तेषु स्पृहा यस्य तादृशो भूत्वा हरिचक्रसिंहसमूहः तत्तुल्यात्काल
चक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेः त्रसन् तत्परिहाराय कैश्चिद्धमलोभितो बकादिवद्दंभकैः क्षुद्रैः क्रूरैश्च पाखंडैः सह सख्यं करोति तेषु प्रविशति १६

तैर्वंचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलंपुनः प्रविशन् तेषांशीलंप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन् अप्रियंपश्यन् वानरतुल्यान्भ्रष्टाचा
रान्शूद्रप्रायानुपैति तज्जातिरासेन वानरजातिक्रीडयास्त्रियामिथुनीभूय परस्परसुखोद्वीक्षणेनविस्मृतोजीवितावधिर्येन १७ द्रुमवत्केवलदृष्टार्थेषुगृहेषु-
व्यवायदीनः स्फुरतेच्छयाकृपणः एवंस्वस्ययद्धंधनंप्राप्तंतस्मिन्विवशः परिहर्तुमशक्तः पाठांतरेतुवनेसंसारेचरन्नित्यर्थः गिरिकंदरवदतिभयानकेरोगादि दु
खेपतन् कंदरस्थगजतुल्यान्मृत्योःभीतः सन्वल्लीतुल्यंप्राचीनंकर्मावलंब्य वस्थितोभवति १८ सार्थंप्रविशतियथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते १९ त्वमपिअध्व-
निनिवेशितइत्यनुषंगः अतोऽस्याध्वनः पारमतितरअसज्जितात्माविषयेषु नभिनिवेशितचित्तःसन् हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतम् २० अखिलजन्मसुशोभ
नंनृजन्मैवनपरंश्रेष्ठंयेभ्योदेवादिजन्मभ्यः तैरपिकिममुष्मिन्स्वर्गेऽपिजन्मभिः किंनकिंचित् यत्रयेषुजन्मसुयत्रस्वर्गेवावोमहात्मनांसमागमः प्रचुरोनभव

तैर्वंचितोऽहंसकुलंसमाविशन्नरोचयच्छीलमुपैतिवानरान् तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः १७ द्रुमे
षुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशःस्वबंधने क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः १८ अतःकथंचित्सवि
मुक्तआपदः पुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमञ्जनोद्यापिनवेदकश्चन १९ रहूगणत्वमपिह्यध्वनोऽस्य
संन्यस्तदंडःकृतभूतमैत्रः असज्जितात्माहरिसेवयाशितं ज्ञानासिमादायतरातिपारम् २० राजोवाच अहोनृजन्माखिलजन्म
शोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् नयद्धृषीकेशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतां
हसोभक्तिरधोक्षजेमला मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोऽपहतोविवेकः २२ नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआ
वटुभ्यः येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञाम् २३ श्रीशुकउवाच इत्येवमुत्तरामातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधु
पतयआत्मसतत्त्वंविगणयतःपरानुभावःपरमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरणआपूर्णार्णवइवनिभृतकरणोर्म्या
शयोधरणिमिमांविचचार २४ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्वआत्मन्यविद्याध्यारोपितांदेहात्ममतिंविससर्ज एवं
हिनृपभगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५

त्तिहृषीकेशस्ययशसाकृतःशोधितआत्मायैस्तेषाम् २१ संततमुपासितैः त्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमंहोयस्यतस्याऽधो
क्षजेनिर्मलाभक्तिर्भवतीतिनैवाद्भुतम् यस्यतवमुहूर्तमात्रभवात्समागममात्रादपिदुस्तर्केणबद्धमूलोऽपिममअविवेकोनष्टः २२ ब्रह्मविदःकेनरूपेणविचरंतीत्य
ज्ञानात्सर्वान्नमस्यति नमइति येवटवोक्रीडारतत्वाद्भ्रष्टेयधौरेयास्तानप्यभिव्याप्यसर्वेभ्योनमइत्यर्थः स्वदृष्टांतेनराज्ञांमहदवज्ञांसंभाव्याह राज्ञांशिव
मस्त्विति २३ उत्तरामातायस्यहेउत्तरामातः विगणयतः नगणयतःअवमंतर्यपिपरमकरुणाकरत्वेनसिंधुपतयेआत्मतत्त्वमुपदिश्य निभृताःशांताःकरणमनासू
र्मयोयस्मिन्सआशयोयस्य २४ सुजनात्तस्मात्सम्यगवगतंपरमात्मसतत्त्वंयेनतथाभूतःसन् तदानीमेवदेहआत्ममतिंचविससर्ज हेनृप भगवदाश्रितो
भरतःतदाश्रितोरहूगणोयः तस्यानुभावः सद्योदेहाहंकारत्यागः २५

पारोक्ष्येणवणिक्सार्थकरूपकेण आर्याणांविवेकिनांमनीषयैवदस्युस्थानीयानींद्रियाणिगोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवंकल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्यतुलोकस्या
जनस्यसम्यक् अधिगमोनभवति अथअतः तदेतद्भवाध्वरूपंसमवेतानुकल्प्येनप्रस्तुतेतत्तदनुरूपार्थोपकल्पनेन २६ इतिपंचमस्कंधेटीकायांत्रयोद
शोऽध्यायः १३ चतुर्दशेभवारण्यरूपकव्याकृतिःकृता प्रस्तुतेतस्यगोमायुमशकाद्यर्थकल्पनम् १ यःपरीक्षितापृष्टः सः श्रीशुकउवाच सहेतिसूतोक्तिः
दुरत्ययेऽध्वन्यजयानिवेशितइतियदुक्तंतदेवनिवेशनप्रकारकथनेनप्रपंचयति यएषप्रसिद्धोजीवलोकः अयंविष्णोर्मायया अस्रगमेऽध्वन्यापतितोभवाटवीं
गतःसन् हरिरूपस्यगुरोश्चरणारविंदयेमधुकराः सेवकास्तेषामनुपदवींतैरनुष्ठितंभक्तिमार्गमद्यापिनावरुंधेनसंप्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाःस्वकार्यद्वारेणसंसारमा
र्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनांसत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुशलाकुशलविमिश्रकर्माणितैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयो

राजोवाच योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाऽभिहितः पारोक्ष्येणवचसाजीवलोकभवाध्वासह्यार्यमनीषिकयाकल्पितवि
षयोनांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमअथतदेवैतद्दुरवगमंसमवेतानुकल्पेननिर्दिश्यतामिति २६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंच
मस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः १३ सहोवाच यएषदेहात्ममानिनांसत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितवि
विधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गेणतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतो
विष्णोर्वशवर्तिन्यामाययाजीवलोकोयंयथावणिक्सार्थोऽर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवःश्मशानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्या
पिविफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनींहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे यस्यामुहवाएतेषडिंद्रियनामानः कर्मणादस्यवए
वते १ तद्यथापुरुषस्यधनंयत्किंचित्साक्षाद्धर्मौपयिकंबहुकृच्छ्राधिगतंसाक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणोयोऽसौधर्मस्तंतुसांपरायउदाह
रंति तद्धर्म्यंधनंदर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेनकुनाथस्याजितात्मनोयथासार्थस्यतथाऽजिता
त्मनोविलुंपंति २ अथचयत्रकौटुंबिकादारापत्यादयोनाम्नाकर्मणावृकसृगालाएवअनिच्छतोऽपिकदर्यस्यकुटुंबिनउरणकवत्संरक्ष्य
माणंमिषतोऽपहरंति ३

गादिर्योऽनादिःसंसारः तदनुभवस्यद्वारभूतेन तस्मिन् संसाररूपेदुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः यथावणिजांसार्थःसमूहः
अर्थार्जनपरःस्वदेहनिष्पादितानांकर्मणांफलद्वारेणानुभवोयस्य विफलाश्चबहुप्रतियोगाः बहुविघ्नाश्चईहाश्चेष्टायस्यसः तस्यांसंसाराटव्यांयेतापास्तेषामुप
शमनींनाशिनीम् यस्यामित्यादिव्याचष्टे यस्यांभवाटव्याम् १ दस्युतुल्यंतेषांकर्मदर्शयति तद्यथेति धर्मौपयिकंधर्मकारणम् तमेवस्वाभिप्रेतंधर्ममा
ह साक्षादिति तंतुसांपरायेपरलोकार्थमुदाहरंति तद्धर्म्यंधर्मार्हंधनम् दर्शनाद्याः पंचज्ञानेंद्रियाणांवृत्तयः संकल्पव्यवसायावंतःकरणस्य एतैर्गृहे यो
ग्राम्यउपभोगः तेनकुनाथस्यकुबुद्धेरजितात्मनोविलुंपंति यथाचोराःकुपालकस्यानवहितात्मनःसार्थस्यधनंहरंतितद्वत् २ गोमायवोयत्रेत्येतद्व्याचष्टे अथचेत्यर्था
तरोपन्यासेकर्मणावृकाःसृगालाश्चकदर्यस्यातिलुब्धस्य ३ ५

अं॰
१४

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगव्हर इत्येतद्व्याचष्टे यथाहीति नदग्धानिबीजानियस्मिन् यद्यस्मात् योऽयमावसथआश्रमः एषकामानांकरंडः यथाकर्पूरभाजनेकर्पूरक्षयेऽपि
परिमलोनक्षीयतेएवमत्रवासनानामक्षीणत्वान्नकर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ४ दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चउपरुध्यमानः पीड्यमानोबहिः प्राणोवित्तंय
स्यतथाविधोऽप्यस्मिन्नध्वनिपरिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेनमनसागंधर्वपुरतुल्यमघटमानंनरलोकंसत्यतयामिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ५ प्रपश्यतीतिप्रशब्दसूचि
तमर्थांतरंदर्शयति तत्रचगंधर्वपुरेक्वचिदातपोदकंमृगतृष्णाजलंतत्तुल्यान्विषयाननुपधावतीति ६ क्वचित्क्वचिच्चाशक्यरयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चाशेषाणांदो
षाणांनिषदनंस्थानंपुरीषमग्नेर्विष्ठातस्यपुरीषस्येवलोहितोवर्णोयस्यरजोगुणस्यतेननिर्मितात्तद्विषयामतिर्यस्यसः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेनकातरः परवशः
उल्मुकसदृशंपिशाचमिवशीतातुरोह्यरण्येऽग्निवज्ज्वाज्वल्यमानंततस्ततोधावंतमुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्यानुधावतिनतुतंप्राप्नोति कथंचित्प्राप्तश्चेत्तर्हितेनभक्षितःस

यथाह्यनुवत्सरंकृष्यमाणमप्यदग्धबीजंक्षेत्रंपुनरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गव्हरमिवभवति एवमेवगृहाश्रमःकर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहि
कर्माण्युत्सीदंतियदयंकामकरंडएषआवसथः ४ तत्रगतोदंशमशकसमापसदैर्मनुजैःशलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानोबहिः
प्राणःक्वचित्संसारिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थंनरलोकंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति
५ क्वचिदातपोदकनिभान्विषयाननुपधावतिपानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ६ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनपुरीषविशेषंतद्वर्णगुणनिर्मित
मतिःसुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरइवोल्मुकपिशाचम् ७ अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसा
राटव्यामितस्ततःपरिधावति ८ क्वचिच्चवात्यौपम्ययाप्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतइवासाधुमर्यादोरजस्वलाक्षोदिग्दे
वताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति ९ क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यःस्वयंपराभिध्यानेनविभ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायांस्तान-
वाभिधावति १० क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११

न्म्रियते एवंसुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ७ निवासतोयद्रविणेत्येतद्व्याचष्टे अथेति निवासादिष्वनेकेष्वात्मनः उपजीव्येषुअभिनिवेशोयस्य ८ क्वचिच्चवात्येति
तेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति आरोहमंकम् तस्मिन्कालेयद्रजः रागस्तेनस्वदृष्ट्यावरकेण रजन्यांरात्रौभूताइव कुत्रपाठेरजनीभूतस्तमोमयइवातीवरजसा छन्नम
तिः अतएवरजोव्याप्तचक्षुरिवदिक्षुस्थितामर्यादाऽतिक्रमसाक्षिभूतादेवतानजानाति ९ अनुपादेयमेवोपादेयतयागृह्णातीतिप्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लो
कचतुर्थपादंप्रथमंव्याचष्टे क्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानित्यत्रमिथ्याविषयेषुलंपटत्वमुक्तम् निवासतोयेत्यत्रतदर्जनप्रयासउक्तः अत्रतुबाधिते
ष्वपिपुनःप्रवृत्तिरुच्यतेइत्यपौनरुक्त्यम् स्वयमेवसकृदवगतंविषयाणांवैतथ्यंविफलत्वंयेनपराभिध्यानेनदेहाभिनिवेशेनविभ्रंशितास्मृतिर्यस्य तयैवावि
भ्रंशितयास्मृत्यास्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः १० अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिदुलूकेति अतिपरुषोरभसोत्साहस्तेनाटोपःसंभ्रमोयथाभवत्येवंरिपूणांरा
जकुलस्यचनिर्भर्त्सितेन अतिव्यथितंकर्णमूलंहृदयंचयस्य ११

अपुण्यवृक्षानित्येतद्याचष्टे दुग्धमुपभुक्तं पूर्वं सुकृतं येन तदाकारस्सूकरो विषतिंदुः तस्य सुखाः येऽपुण्यद्रुमास्तथाविधालताश्च विषोदपानाश्च विषकूपाः तत्तुल्यान् दृ
ष्टादृष्टप्रयोजनशून्यधनान् १२ क्वचिद्द्वितीयाः सरितइत्येतद्याचष्टे एकदाक्वचिदसतांप्रसंगात् निकृतावंचितामतिर्यस्यसः निरुदकनदीगर्तपातेयथासद्यः शि-
रः स्फुटतिपश्चादपितद्दुःखंनाऽनुवर्तते एवमिहपरत्रचदुःखदम् १३ परस्परंचालषतेनिरंधइत्येतद्याचष्टे यदात्विति अंधः अन्नंनोपनमतिनोपतिष्ठतिपितृपुत्रा
णांबर्हिःकुशः तद्वतः पितुःपुत्राणांवाकुशादितृणमात्रमपियेषुपश्यतितान्भक्षयतिबाधतइत्यर्थः पितृपुत्रबर्हिष्मानितितुपाठः सुगमः १४ आसाद्यदावमित्येत
द्याचष्टे क्वचिदासाद्येति १५ क्वचयक्षैर्हृतासुरित्येतद्याचष्टे क्वचित्कालेनविषमितंप्रतिकूलतांनीतंयद्राजकुलंतदेवरक्षः तेनअपहृताः प्रियतमधनरूपाः असवोयस्य
विगतानिजीवलक्षणानि हर्षादीनियस्य शूरैर्हृतस्वइत्यप्यनेनैवव्याख्यातम् १६ क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टइत्येतद्याचष्टे कदाचिन्मनोरथप्राप्तंपित्राद्यसदेवसदिति

सयदादुग्धपूर्वसुकृतस्तदाकारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्म्रियमाणउप
धावति १२ एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतः स्खलनवदुभयतोऽपिदुःखदंपाखंडमभियाति १३ यदातुपरबाधयांऽधआत्मने
नोपनमतितदाहिपितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वाखलुभक्षयति १४ क्वचिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनादह्य
मानोभृशंनिर्वेदमुपगच्छति १५ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुःप्रमृतकइवविगतजीवलक्षणआस्ते १६ कदा
चिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृत्तिलक्षणमनुभवति १७ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणोलो
कव्यसनाकर्षितमनाः कंटकशर्कराक्षेत्रंप्रविशन्निवसीदति १८ क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागृहीतसारः स्वकुटुंबायक्रुध्यति १९
सएवपुनर्निद्राऽजगरगृहीतोंऽधेतमसिमग्नः शून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्धः २० कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैर
लब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोंऽधकूपेऽधवत्पतति २१ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्याण्यव
रुंधानोराज्ञास्वामिभिर्वानिहतः पतत्यपारेनिरये २२ अथचतस्मादुभयथाऽपिहिकर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति २३ मुक्तस्त
तोयदिबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्तितस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनवस्थितिः २४

मत्वापूर्वंगंधर्वपुरवदघटमानदर्शनमुक्तमिदानींतन्निमित्तसुखासक्तिरुच्यत
इतिभेदः १७ चलन्क्वचिदित्येतद्याचष्टे क्वचिद्गृहाश्रमेयाः कर्मचोदनास्तासामतिभरोऽतिविस्तारः सएवगिरिस्तमारुरुक्षन्तदंतंगंतुमिच्छन् १८ पदेपदेऽभ्यंतरव
ह्निनेतिव्याचष्टे क्वचिच्चदुःसहेनेति १९ क्वचिन्निगीर्णइत्येतद्याचष्टे सएवेति २० दष्टःस्मशेतेइतिव्याचष्टे कदाचिदितिमानोगर्वएवदंष्ट्रापरपीडाकरत्वात् भग्ना
मानदंष्ट्रायस्यअतएवनलब्धोनिद्रायाः क्षणोऽपियेन २१ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसानित्येतद्याचष्टे कर्हिस्मचित्काममधुलवानिति यदानिहतोभवति तदासद्यएवनि
रयेपतति २२ संगात्प्रवृत्तस्यकर्मणः संसारहेतुत्वंस्फुटयति अथचेति यस्मादेवंतस्मात् अथअनंतरमेवउभयथाइहचपरत्रच अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गेसंसारस्यावप
नंजन्मक्षेत्रंकर्मोदाहरंति २३ तत्रातिकृच्छ्रप्रतिलब्धमानइत्येतद्याचष्टे मुक्तइतियदिबंधान्मुक्तोभवतितर्हितत‌ः सकाशादन्योहरतितस्मादप्यन्यः नत्वसौभोक्तुं
लभतइत्यर्थः २४

क्वचिच्चशीतातपेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति शीतादयोऽनेकाधिदैविकाद्यास्ताः दशाः दुःखावस्थास्तासाम् २५ क्वचिन्मिथइत्येतद्व्याचष्टे क्वचिन्मिथोयत्किंचिद्धनं
व्यवहरन् काकिणिकामात्रंविंशतिकपर्दकमात्रंततोऽपिन्यूनंवायत्किंचिदपहरन् विद्वेषमेति २६ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गा
न्प्रपंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निमेउरुकृच्छ्रवित्तबाधादयः तथाक्षुखदुःखादयश्च २७ व्युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्चनानापाठैरतः परम् दुर्गमोऽपिप्रवाध्यायंसंप्रदायेन
तीर्यते १ तत्रप्रसज्जतिक्वापीत्यादिनासिंहावलोकनन्यायेनोक्तमर्थमपकृष्यक्रमेणव्याचष्टे क्वापिदेवमाययेति प्रस्कन्नमपगतंविवेकज्ञानंयस्य यस्या
स्त्रियाविहारगृहंक्रीडागृहंतदारंभेआकुलंहृदयंयस्य अनेनप्रसज्जतीतिव्याख्यातम् तदाश्रयेत्यादिव्याचष्टे तस्याआश्रयेऽवसक्ताः संलग्नाःसुताः दुहितरा
श्चकलत्रंचसैवरूपौनेषांभाषितादिभिरपहृतंहृदयंयस्यप्रहिणोतिप्रक्षिपति २८ क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमा

क्वचिच्चशीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानांदशानांप्रतिनिवारणअकल्पोदुरंतचिंतयाविषण्णआस्ते २५ क्वचिन्मिथोव्यव
हरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्योवाकाकिणिकामात्रमपहरन्यत्किंचिद्वाविद्वेषमेतिवित्तशाठ्यात् २६ अध्वन्यमुष्मिन्निमउपसर्गास्तथासु
खदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्याऽवमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २७ क्वापिदेवमा
ययास्त्रियाभुजलतोपगूढःप्रस्कन्नविवेकविज्ञानोयद्विहारगृहारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचे
ष्टितापहृतहृदयआत्मानमजितात्मापारेऽन्धेतमसिप्रहिणोति २८ कदाचिदीश्वरस्यभगवतोविष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गो
पलक्षणात्परिवर्तितेनवयसारंहसाहरतआब्रह्मतृणस्तंबादीनांभूतानामनिमिषतोमिषतांवित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंसाक्षा
द्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखंडदेवताःकंकगृध्रबककवटप्रायाआर्यसमयपरिहृताःसांकेत्येनाभिधत्ते २९ यदापाखंडिभिरात्मवंचितैस्तैरु
रुवंचितोब्रह्मकुलंसमावसंस्तेषांशीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेनभगवतोयज्ञपुरुषस्यआराधनमेवतदरोचयन्शूद्रकुलंभजते
निगमाचारेऽशुद्धितोयस्यमिथुनीभावःकुटुंबभरणंयथावानरजातेः ३० तत्रापिनिरवरोधःस्वैरेणविहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनि
रीक्षणादिनाग्राम्यकर्मणैवविस्मृतकालावधिः ३१

पुरादिः द्विपरार्धअपवर्गोऽन्तः तदेवोपलक्षणंयस्यतस्मात्कालोपलक्षणादितिपृथक्पदत्वेनपा
ठे कालस्वरूपादित्यर्थः रंहसाशीघ्रेणपरिवर्तितेनपरिभ्रमणेनवयसाबाल्यादिक्रमेणाब्रह्माणमभिव्याप्यतृणस्तंबआदीनिभूतानिचक्रतः सकाशाद्वित्रस्तहृदयः
सन् पाखंडदेवताअभिमुख्येनधत्तइत्यन्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतांप्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणिषष्ठ्यः कालचक्रंनि
जंनित्यमायुधंयस्य सांकेत्येनमूलप्रमाणशून्येनपाखंडागमेन २९ तैर्वंचितइत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति आत्मनावंचितैः उरुअधिकंवंचितः सन् तेषांब्राह्मणानां
यच्छीलमुपनयनादितदरोचयंच्छूद्रवद्वर्ततेनिगमोक्ताचारे अशुद्धितः स्वस्यशुद्ध्यभावात् यस्यशूद्रस्यकेवलंमिथुनीभावः कुटुंबभरणंचव्यापारोनाग्निहोत्रादेः
३० तज्जातिरासेनेत्येतद्व्याचष्टे तत्रापिनिरवरोधः प्रतिबाधरहितः स्वैरेणस्वेच्छयाक्रीडन्विस्मृतमृत्युकालः सन् ३१

द्रुमेषु रंस्यन्नित्येतद्याचष्टे क्वचिद्द्रुमवदिति व्यवायक्षणः मिथुनोत्सवो भवति ३२ क्वचित्प्रमादादित्येतद्याचष्टे एवमध्वनिसक्तवद्दुःखाद्यवरुंधानो गिरिकंदरप्राये
तमसि रोगाद्यापदि पततीति शेषः ३३ क्वचिच्छीतवातेत्यादि पूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगाद्यापदि पतितः सन् शीतादिभिः क्लिश्यन्नास्त इत्यर्थः ३४ तदेवं सिंहावलोकनन्या
येनोक्तमर्थं यथास्थानमपकृष्य व्याख्याय क्रमस्थमनुवर्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति क्वचिन्मिथ इति वित्तशाठ्येन कदाचिद्यत्किंचिद्धनमुपयाति ३५ क्वचित्-
क्वचित्क्षीणधनस्त्विति व्याचष्टे क्वचित्क्षीणधन इति अप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वांछितं तस्यादाने स्वीकारे निश्चितमतिः सन् ३६ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगेने-
त्येतद्याचष्टे एवं वित्तव्यतिषंगेति अपवहति त्यजति ३७ अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादिव्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नः आपदं प्राप्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्रयः तमित

क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु रंस्यन्यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः ३२ एवमध्वन्यवरुंधानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये ३३
क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणे अकल्पो दुरंतविषयविषण्ण आस्ते ३४ क्वचिन्मिथो व्यवहरन्य
त्किंचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ३५ क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादाने ऽवसितमतिस्त
तस्ततो ऽवमानादीनि जनादभिलभते ३६ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधो ऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ३७ एतस्मिन्संसा
राध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधितः आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वावेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यद्विवदन्क्रंदन्संहृ
ष्यन्गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थो यमध्वनः पारमुपदिशंति ३८ यदिदं योगानुशासनं न
वा एतदवरुंधते यन्न्यस्तदंडा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः समवगच्छंति ३९ यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षयः किंतु परं
मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबंधाः यां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः कर्मवल्लीमवलंब्य तत आपदः कथंचिन्नरकाद्विमुक्तः पुन
रप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरिगतो ऽपि ४० तस्येदमुपगायंति आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसा ऽपि महात्मनः नानु
वर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ४१ यो दुस्त्यजान्सुतान्दारान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ४२ यो दु
स्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फ
ल्गुः ४३ यस्तत्र विसृज्य नह्यमानः वह्यमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ३८ अनावृत्तौ हेतुमाह यदिदमिति ३९ मनस्विन इत्यादि व्याचष्टे यदपीति ये वै राजर्षयस्ते ऽपि
नावसंधते किंतु परं केवलं मृधे शयीरन् प्रसज्जतीत्यादि गिरिकंदर इत्यंतमपकृष्य व्याख्यातं ग्रंथमतिक्रम्य वल्लीं गृहीत्वेत्यादिग्रंथं व्याचष्टे कर्मवल्लीमिति एवमुपरि
स्वर्गतो ऽपि नरलोकसार्थमेवोपयाति ४० तदेवं भरतोक्तिं व्याख्याय तच्चरिते संग्रहश्लोकानाह तस्येदं कर्म श्लोकैरुपगायंति आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य अन्यो नृपः अनुवर्त्म
नार्हति वर्त्मानुगंतुं न शक्नोति ४१ तत्र हेतुमाह य इति सुहृद्राज्ययोर्द्वंद्वैक्यम् यो दुस्त्यजान्दारादीन्विष्ठामिव जहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः दुस्त्यजत्वे हेतुः हृदिस्पृशः मनो
ज्ञान् त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके लालसा लंपटत्वं यस्य ४२ तस्यैवं विषयत्यागो न चित्रमित्याह य एवंभूतो ऽसौ नृपः क्षित्यादीन्नैच्छदिति यत्तदुचितं सदयावलोको ऽनुकंपा
स्य दयापथा भवति एवमवलोको यस्या इति परिजनावलोकः श्रिया सुप्रचर्यते यतः मधुद्विषः सेवायामनुरक्तं मनो येषां तेषां महतामभवो मोक्षो ऽपि फल्गुः तुच्छ एव ४३

तस्यसेवानुरागमेवाह यज्ञायेति यज्ञरूपायधर्मपतयेयज्ञादिफलदात्रे विधौनैपुण्यंयस्यतस्मैधर्मानुष्ठात्रे योगोऽष्टांगः तस्मैसांख्यंज्ञानंतच्छिरः प्रधानंफलंयस्य तस्मैयोगायप्रकृतीश्वरायमायानियंत्रे अतएवनारंजीवसमूहः सअयनमाश्रयोयस्यसर्वजीवनियंत्रे एवंकर्मज्ञानदेवताकांडैःप्रतिपादितायहरयेनमइति उदारमुच्चैर्यःसम्यगुच्चारितवान् मृगत्वंमृगदेहमपिहास्यन्त्यक्ष्यन् यएवंभूतः तस्यतदुचितमितिवातस्यानुवर्त्मनार्हतीतिवासंबंधः ४४ भरतचरितश्रवणादिफलमाह इदमिति भागवतैःसभाजिताःअवदाताःशुद्धाःगुणाःकर्माणिचयस्य तस्यभरतस्यानुचरितंयोऽनुशृणोति आत्मनएवसकाशात्सर्वाआशिषआशास्तेस्वनएवप्राप्नोति नतुकांचिदपिपरस्मादपेक्षतइत्यर्थः ४५ इतिपंचमेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ एवमष्टाभिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीरितम् ततःपंचदशेतस्यकीर्त्यंतेवं

यज्ञायधर्मपतयेविधिनैपुणाययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वराय नारायणायहरयेनमइत्युदारंहास्यन्मृगत्वमपियःसमुदाजहार ४४ इदंभागवतसभाजितावदातगुणकर्मणोराजर्षेर्भरतस्यानुचरितंस्वस्त्ययनमायुष्यंधन्यंयशस्यंस्वर्ग्यापवर्ग्यंऽनुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदतिचसर्वाएवाशिषआत्मनआशास्तेनकांचनपरतइति ४५ इतिश्रीभाग॰ पंचमस्कं॰ भरतोपाख्यानेब्राह्मणरहूगण संवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४

श्रीशुकउवाच भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखंडिनऋषभपदवीमनुवर्तमानंचानार्याअवेदसमाम्नातांदेवतांस्वमनीषयापापीयस्याकलौकल्पयिष्यंति १ तस्माद्वृद्धसेनायांदेवताजिन्नामपुत्रोऽभवत् २ अथासुर्यांतत्तनयोदेवद्युम्नस्ततोधेनुमत्यांसुतः परमेष्ठीतस्यसुवर्चलायांप्रतीहउपजातः ३ यआत्मविद्यामाख्यायस्वयंसंशुद्धोमहापुरुषमनुसस्मार प्रतीहात्सुवर्चलायांप्रतिहर्त्रादयस्त्रयआसन्निज्याकोविदाःसूनवःप्रतिहर्तुःस्तुत्यामजभूमानोअजनिषाताम् ४ भूम्नऋषिकुल्यायामुद्गीथःसुतःप्रस्तावोदेवकुल्यायाप्रस्तावान्नियुत्सायांहृदयजआसीद्विभुः विभोरत्यांचपृथुषेणस्तस्मान्नक्तआकूत्यांजज्ञेनक्ताद्द्रुतिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाःअजायतसाक्षाद्भगवतोविष्णोर्जगद्रिरक्षिषयागृहीतसत्वस्यकलात्मवत्वादिलक्षणेनमहापुरुषतांप्राप्तः ५ सवैस्वधर्मेणप्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवति महापुरुषेपरावरेब्रह्मणिसर्वात्मन्यर्पितपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेनचाभीक्ष्णशःपरिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्येआत्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपिनिरभिमानएवावनिमजूगुपत्तस्येमांगाथांपांडवेयपुराविदउपगायंति ६

राजानृपाः १ ऋषभपदवींजीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानंयंदृष्ट्वेतिशेषः यद्वा यंसुमंतिमवेदसमाम्नातांदेवतांकल्पयिष्यंतिबुद्धोऽयंसाक्षादवतीर्णइतिमंस्यंतइत्यर्थः १ २ तत्तनयः देवताजितःपुत्रः ३ आत्मविद्यांबहुभ्यआख्यायव्याख्यानेनैवस्वयंसंशुद्धोऽनुसस्मार अपरोक्षतयाऽनुभूतवान् प्रतिहर्ताप्रस्तोताउद्गातेतित्रयोयज्ञनिपुणाःसूनवआसन् अजनिषातांजातौ ४ हृदयजः पुत्रःजगतोरिरक्षिषयारक्षितुमिच्छयागृहीतंसत्त्वंयेनतस्यविष्णोःकलाअंशःसन् ५ महापुरुषत्वमेवाह सवैइति धर्मस्तस्यद्विविधःअभिषिक्तत्वात्प्रजापालनादिरेकःगृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोऽपिभगवतिसर्वात्मन्यर्पितःसन् परमार्थलक्षणःतेनपरिभावितासंस्कृताअतिशुद्धामतिर्यस्यअतएवोपरतमनात्म्यंदेहाद्यहंभावोयस्मिन्तस्मिन्नात्मनिचित्तेस्वयमेवोपलभ्यमानेब्रह्मण्यात्मानुभवोयस्यतादृशोऽपिनिरभिमानएवअवनिमजूगुपत् पालयामास ६

कर्मभिः गयंकः प्रतियाति अनुकरोति नकोऽपि अत्रहेतुः यज्ञादिरूपांभगवत्कलांगयमृतेऽन्यःक इत्यनुषंगः अभिमानीसर्वतोमानास्पदं मनस्वीतिवासमागता
संप्राप्ताश्रीर्येनयमितिवा सतांसदसः सभायाःपतिः सतांसेवकः यद्वा यज्वादिरूपोभगवत्कलामृतेगयंकोऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः ७ सतीःसत्याः सत्याआशि
षोयासांताःदक्षकन्याः श्रद्धामैत्रीदयेत्याद्याः निराशिषोऽपियस्यप्रजानामाशिषः कामान्धरादुदुहे तस्यगुणाएववत्सस्तेनस्नुतमूधोयस्याः पृथिव्याः यच्छन्दानां
तंगयंकः प्रतियातीतिसंबंधः ८ छंदांसिवेदाः तद्विहितकर्माणिचदुदुहुः युधिप्रत्यंचिताः बाणैःप्रतिपूजिताः यस्यबलिमाजह्रुः अर्पयामासुः धर्मेणपालनेनदक्षिणा
द्विभिश्चयदाप्रत्यंचिताविप्राः तदापरेत्यलोकांतरेआशिषांधर्मफलानांषष्ठमंशमाजह्रुः पुण्यषड्भागमादत्ते न्यायेनपरिपालयन्नितिस्मृतेः ९ उरुसोम-॥
-पीथेबहुसोमपानेऽध्वरेमघोनिइंद्रेमाद्यतिमदंप्राप्नुवतिसति श्रद्धयाविशुद्धोयोऽचलोभक्तियोगस्तेनसमर्पितमिज्याफलमाजहार अर्हणमिवप्रत्यक्षतःस्वी

गयंनृपःकःप्रतियातिकर्मभिर्यज्वाऽभिमानीबहुविद्धर्मगोप्ता समागतश्रीःसदसःपतिःसतांसत्सेवकोऽन्योभगवत्कलामृते ७ यमभ्यषिं
चन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिः यस्यप्रजानांदुदुहेधराशिषोनिराशिषोगुणवत्सस्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्यचयस्य
कामान्दुदूहुराजह्रुरथोबलिंनृपाः प्रत्यंचितायुधिधर्मेणविप्रायदाशिषांषष्ठमंशंपरेत्य ९ यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्यु
रुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनाद्बर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिञ्च्यात् प्रीयेतस
द्यःसहविश्वजीवःप्रीतःस्वयंप्रीतिमगाद्गयस्य ११ गयाद्गयंत्यांचित्ररथःसुगतिरवरोधनइतित्रयःपुत्राबभूवुः चित्ररथादूर्णायांसम्राडजनि
ष्ट १२ ततउत्कलायांमरीचिःमरीचेर्बिंदुमत्यांबिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायांमधुनामाऽभवन्मधोःसुमनसिवीरव्रतः ततोभोजायांमंथुप्र
मंथूजज्ञाते मंथोःसत्यायांभौवनः ततोदूषणायांत्वष्टाजनिष्टत्वष्टुर्विरोचनायांविरजः विरजस्यशतजित्प्रवरंपुत्रशतंकन्याचविषूच्यांकिल
जातम् १३ तत्रायंश्लोकः प्रैयव्रतंवंशमिमंविरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुःसुरगणंयथा १४ इतिश्रीभा० पंचमस्कं०
प्रियव्रतवंशानुकीर्तनंनामपंचदशोऽध्यायः १५ राजोवाच उक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपतियत्रचासौज्योतिषां
गणैश्चंद्रमावासहदृश्यते १ तत्रापिप्रियव्रतरथचरणपरिखातैःसप्तभिःसप्तसिंधवउपक्लृप्ताः यतएतस्याःसप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वयाभग
वन्खलुसूचितःएतदेवाखिलमहंमानतोलक्षणतश्चसर्वंविजिज्ञासामि २

कृतवानित्यर्थः १० यस्यभगवतः प्रीणनाद्देवादीनांद्रुहैक्यंतत्सद्यःप्रीयेत
प्रीतिंगच्छेत् सविश्वजीवः सर्वांतर्यामीस्वयंप्रीतिरूपएवबर्हिषियज्ञेगयस्यहस्फुटंप्रीतिमगात्तृप्तोऽस्मीतिप्रत्यक्षंप्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ११ १२ सुमनसि
स्त्रियाम् १३ कीर्त्याअतिशयेनअलमकरोत् भूषितवान् १४ इतिपंचमेटीकायांपंचदशोऽध्यायः १५ पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानचिह्नस्वरूपतःस्प
ष्टंप्रवक्तुमारब्धापंचाध्यायीततःपरम् १ षोडशेऽधस्तथाचोर्ध्वपरितःसन्निवेशतः मेरोःस्थितिर्महीकंजकर्णिकाचोपवर्ण्यते २ प्रियव्रतचरित्रोक्ताउक्ताद्वीपा
दिकल्पना तद्विशेषविजिज्ञासुःकथांतेपरिपृच्छति ३ उक्तइति किंपर्यंतमुक्तःतदाह यावदादित्यस्तपति यत्रचासौशुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैःसहचंद्रमा
वादृश्यतेतावत् १ यतः येभ्यःसिंधुभ्यः एतस्याःभुवःसूचितःसंक्षेपतोदर्शितः २

जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ३ मायागुणविभूतिः तस्याः काष्ठामंतं रूपं संनिवेशः लक्षणं चिन्हम् ४ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतर कोशः प्रथमो जंबुद्वीपः नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ नवयोजनसहस्रमायामो येषाम् आयामोऽत्र विस्तारः एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः समुद्रप्रवेशमंगीकृत्य तयोरपि संकुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयंति संनिवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतमिति ६ नाभ्यां मध्ये द्वीपस्यायामो लक्षयोजनप्रमाणम् तावान् समुन्नाह उच्छ्रायो यस्य ७ मूले षोडशयोजनसहस्रं विततः तावता षोडशयोजनसहस्रमानेन चतुरशीतियोजनसहस्रमानेन च बहिर्दृश्यते एवं लक्षयोजनो-

भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदु हैतद्गुरोर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३ ऋषिरुवाच नवै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाऽधिगंतुमलं विबुधायुषाऽपि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ४ यो वायं जंबुद्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ५ यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवंति ६ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ७ मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतांऽतर्भूम्यां प्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसंति ८ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ९ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः १० केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ११

न्नाहः उत्तरोत्तरेणेलावृतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण नीलादयस्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदोवधिर्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीषदधिको योंऽशः तेन दैर्घ्य एव ह्रसंति न तूच्चत्वे पृथुत्वे वा यथोक्तं विष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापर इति एतच्च स्थूलदृष्ट्यैवोक्तम् तयोरपि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ अयुतयोजन उत्सेधः उच्छ्रायो येषाम् अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वं चैषामपि द्रष्टव्यम् यथासंख्यं मर्यादागिरय इति शेषः ९ आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घौ पप्रथतुः विस्तीर्णौ भवतः १० तावेव केतुमालभद्राश्वपार्श्वयोः सीमानं कुर्वाते ११

७ ५ ७ ७

नन्वेवंसतिपूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितोमेरुर्मध्ये ततःपूर्वापरतोगिरिद्वयंवर्षद्वयंचनातःकिंचिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायांतुतथैवेलावृतवेष्टितोमध्येमेरुःउभयतस्त्रीणि
त्रीणिवर्षाणिगिरयश्च तत्कथंसर्वतोलक्षप्रमाणत्वंजंबुद्वीपस्यउच्यतेमेरोःषोडशसहस्राणिसर्वतः स्थितत्वादिलावृत स्याष्टादशअन्येषांषण्णांचतुःपंचाश
त् गिरीणांषण्णांद्वादशेत्येवंदक्षिणोत्तररेखायांतावल्लक्षम् पूर्वापररेखायामपिसमेरोरिलावृतस्यचतुस्त्रिंशत्गिर्योश्चत्वारिंशोषाणिद्विषष्टिसहस्राणि पूर्वाप
रवर्षयोरासमुद्रंदैर्घ्यंद्रष्टव्यानि अतोनविरोधः अयुतयोजनप्रमाणोविस्तारोन्नाहोयेषांविस्तीर्णमूर्ध्नोमेरोरवष्टंभत्वात्पूर्वपश्चिमौगिरीदक्षिणोत्तरविस्तारौदक्षिणो
त्तरौचपूर्वापरविस्तारौद्रष्टव्यौसर्वतोदशयोजनसहस्रविस्तारांगीकारेत्विलावृतलोपात्पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयतीत्यादिविरोधःस्यात् १२ अधिसहस्रमेकादशश
तानिउन्नाहोयेषांतावत्प्रमाणंविटपविततिर्येषाम् शतयोजनंपरिणाहोविस्तारोयेषाम् १३ यदुपस्पर्शिनः यत्सेविनः १४ १५ ल ललामोभूषणंसुरललनानांभूषण

मंदरोमेरुमंदरःसुपार्श्वःकुमुदइतिअयुतयोजनविस्तारोन्नाहामेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपक्लृप्ताः १२ चतुर्ष्वेतेषुचूतजंबूकदंबन्यग्रोधा
श्चत्वारःपादपप्रवराःपर्वतकेतवइवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयःशतयोजनपरिणाहाः १३ ह्रदाश्चत्वारःपयोमध्विक्षुरस
मृष्टजलायदुपस्पर्शिनउपदेवगणायोगैश्वर्याणिस्वाभाविकानिभरतर्षभधारयंति १४ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचैत्ररथंवैभ्रा
जकंसर्वतोभद्रमिति १५ येष्वमरपरिवृढाःसहसुरललनाललामयूथपतयउपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानःकिलविहरंति १६ मंदरोत्स
गएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफलान्यमृतकल्पानिपतंति १७ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसु
गंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंतीतिपूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १८ यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणां
पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनुवासयति १९ एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणा-
मिभकायनिभानांरसेनजंबूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितलेनिपतंतीदक्षिणेनात्मानंयावदिलावृतमुपस्पंदयति २० ताव
दुभयोरपिरोधसोर्यामृत्तिकातद्रसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेनसदाऽमरलोकाभरणंजांबूनदंनामसुवर्णंभवति २१ यदुहवा
वविबुधादयःसहयुवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेणखलुधारयंति २२ यस्तुमहाकदंबःसुपार्श्वनिरूढोयास्तस्यकोटरेभ्यो
विनिःसृताःपंचायामपरिणाहाःपंचमधुधाराःसुपार्श्वशिखरात्पतंत्योपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति २३

भूताःश्रेष्ठायाःस्त्रियस्तासांयूथस्यप
तयःसहसंभूययेषुविहरंति १६ एकादशशतयोजनमुत्तुंगोयोदेवचूतस्तस्यशिरसःसकाशात् फलप्रमाणमुक्तंवायुपुराणे अरत्नीनांशतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि
च फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति १७ अतिमधुरश्चासौरसश्चतेनःसुरभिश्चनचान्येषांगंधैरधिवासितः बहुलश्चारुणश्चरसः सएवउदमुदकंतेन १८
यदुपजोषणाद्यस्यरसस्यसेवनात् १९ अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानांयत्रनिपतंतीततश्चारभ्यात्मनोदक्षिणतःसर्वमिलावृतंव्याप्यवहतीत्यर्थः २० तावत्स
र्वतःरोधसोस्तटयोः २१ २२ आयामोऽत्रव्यामःसचव्यामोबाह्वोःसकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणःपंचव्यामंपरिणाहःस्थौल्यंयासामित्यर्थः केचित्तु
पंचव्यामपरिणाहाइत्येवपठंति २३

२४ नीचीना अधोमुखाः २५ २६ २७ चतुर्दिक्षु मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वाऽग्रे परितः परिधय इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठंति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रप्रमाणमत्रोक्तम् वैष्णवादिपुराणेषु परिणामादि यत्तु पुनः अन्यथा वर्णितं तत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया द्विसहस्रं पृथुश्च तुंगोऽपि च २८ २९ यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपमिंद्रादिवर्णानतिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्धद्विसहस्रप्रमाणेन नामानि पुराणांतरात् ज्ञातव्यानि यथोक्तम् मेरौ नवपुराणि स्युर्मनवत्यमरावती तेजोवती संयमनी तथा कृष्णांगना परा श्रद्धावती गंधवती तथा चान्या महोदया यशोवती च ब्रह्मेंद्रवन्ह्यादीनां यथाक्रममिति ३० इति पंचमे टीकायां षोडशोऽध्यायः १६

याह्युपयुंजानानां सुरवनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति २४ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति २५ यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवंति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव २६ कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनीवासकपिलशंखवैडूर्यजारुधिहंसऋषभनागकालंजरनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः २७ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुंगौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरावष्टभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति कांचनगिरिः २८ मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौंभीं वदंति २९ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ३० इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुक उवाच तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाऽमला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानाऽतिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार १

ततः सप्तदशे गंगागमनं तच्च चतुर्दिशम् इलावृते च रुद्रेण संकर्षणनिषेवणम् १ यज्ञलिंगस्य बलेर्यज्ञे लिंगं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य विक्रमतः दक्षिणेन पदा भुवं क्रांत्वा वामपादमुत्क्षिपतः वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्यांडकटाहस्य तस्य विवरेणांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्य यच्चरणपंकजं तस्यावनेजनेन क्षालनेन अरुणं तद्गतं कुंकुमं तद्वत् किंजल्कास्तैरुपरंजिता अत एवाखिलस्य जगतोऽघमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः तथाऽप्यमलात्तन्मलसंगशून्या साक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जान्हवी भागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना तस्मिन्समये भगवत्पदी नाम पश्चात् नामांतराणि जातानि १ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

कोऽसौदिवोमूर्धांतमाह यदिति किंतद्विष्णुपदंतदाह यत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः अस्मत्कुलदेवतायाहरेश्चरणारविंदोदकमितिहेतोः परमादरेणबिभर्तीत्यन्व यः कथंभूतः सन् प्रतिक्षणंवर्धमानेनभगवद्भक्तियोगेनदृढमत्यंतंक्लिद्यमानमंतर्हृदयंयस्य अतएवऔत्कंठ्येनविवशामामीलितंयल्लोचनयुगुलंतदेवकुड्मलेताभ्यां विगलितममलंबाष्पंतस्यकलयासहअभिव्यज्यमानंरोमपुलकानांकुलंयस्य २ ततः सप्तऋषयस्तस्यागंगायाः प्रभावाभिज्ञाःसंतोयांजटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः ए तावत्येवनातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायवंतः तत्रहेतुः भगवतिसंततंभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिताअन्येपुरुषार्थाआत्मज्ञानंचयैः कामिव कइवधारयंति प्रत्यक्षंमुक्तिमि

यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्रह्वावबीरव्रतऔत्तानपादिःपरमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमितियामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगव- द्भक्तियोगेन दृढंक्लिद्यमानांतर्हृदयऔत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगुलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलकोऽधुना पिपरमादरेणशिरसाबिभर्ति २ ततऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञायांननुतपसआत्यंतिकीसिद्धिरेतावतीभगवतिसर्वात्मनिवासुदेवेऽनुपरतभ क्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयोमुक्तिमिवागतांमुमुक्षवइवसबहुमानमद्यापिजटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोऽनेकसहस्रकोटिविमाना नीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडलमावार्यब्रह्मसदनेनिपतति ४ तत्रचतुर्धाभिद्यमानाचतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पंदतीनदनदी पतिमेवाभिनिविशति ५ सीतालकनंदाचक्षुर्भद्रेतिसीतातुब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोधःप्रस्रवंतीगंधमादनमूर्धसु पतित्वांतरेणभद्राश्ववर्षंप्राच्यांदिशिक्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६ एवंमाल्यवच्छिखरान्निःपतंतीततोऽनुपरतवेगाकेतुमालमभिचक्षुःप्रती च्यांदिशिसरित्पतिंप्रविशति ७ भद्राचोत्तरतोमेरुशिरसोनिपतितागिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहायशृंगवतःशृंगादवस्यंदमानाउत्तरांस्तुकुरू नभितउदीच्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनंदादक्षिणेनब्रह्मसदनाद्बहूनिगिरिकूटान्यतिक्रम्यहेमकूटाद्धेमकूटान्यतिर भसतररंहसालुठयंतीभारतमभिवर्षंदक्षिणस्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ९ यस्यांस्नानार्थंचागच्छतःपुंसःपदेपदेऽश्वमेधराजसूया दीनांफलंनदुर्लभमिति अन्येचनदानद्यश्चवर्षेवर्षेसंतिबहुशोमेर्वादिगिरिदुहितरःशतशः १० तत्रापिभारतमेववर्षंकर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षा णिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभोगस्थानानिभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति ११

वतामागतांमुमुक्षवोजनाइवेति ३ ततोऽनेकसहस्रकोटीनांविमानानाम नीकैःसंकुलेनदेवयानेनाकाशमार्गेणावतरंतीसप्तऋषिभ्योऽर्वागेवप्रायशः कर्मिणांगतिरितिततोऽर्वागेवसंकुलत्वमुक्तमावार्यआप्लाव्यमेरुमूर्धस्थेब्रह्मसदने निपतति ४ अभिस्पंदतीअभितोगच्छंती ५ केसराचलानांमेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमंतेषामादिशिखरेषुमुख्यशृंगेषुपतितिततस्तेभ्योऽधोऽधःप्रस्रवंतीसती ६ माल्यवच्छिखरात्केतुमालाभिमुखंनिष्यतंती चक्षुःसंज्ञा ७ गिरिशिखरादितिकुमुदशिखराद्उच्चलितानीलशिखरंततउच्चलिताश्वेतशिखरंतदप्यतिहाय शृंगवतःशृंगादधःस्रवंती ८ अतिरभसतररंहसाअस्खलितातीव्रतरवेगेन ९ बहुशःबहुविधाःमेर्वादिगिरीणांदुहितरःतत्प्रसूताः १० दिव्यभौमबिलभेदात्त्रिवि धःस्वर्गः तत्रभौमस्वर्गस्यपदानिस्थानानिव्यपदिशंति ११

अयुतंपुरुषमानेन आयुर्वर्षाणियेषाम् वज्रवदृढंसंहननंशरीरंतस्मिन्बलवयोमोदास्तैः प्रमुदितानियानिमहासौरतानिमिथुनानितेषांव्यवायापवर्गेसंभोगावसा
नेएकवर्षशेषेआयुषिधृतएकोगर्भोयैः तादृशानिकलत्राणियेषाम् त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात् कृतयुगेहिसर्वेध्याननिष्ठाः द्वापरादौतुदुःखबहुलाः १२ यत्र
हयेषुहिवर्षेषुदेवपतयः स्वैःस्वैःसेवकगणेषुमुख्यैः कृतमहोपचाराः संतः स्वैरंविहरंतीत्यन्वयः केषुस्थानेषुसर्वेषुऋतुषुकुसुमस्तबकादीनांश्रियासम्यगत्यं
तंनम्यमानाविटपास्तदाश्रिताश्चलताश्चयेषुतैर्विटपिभिरुपशुंभमानानिशोभमानानिरुचिराणिकाननानियेषुतेष्वाश्रमायतनेषुवर्षगिरिद्रोणीषुचतथाअमले
षुजलाशयेषुविकचानिविकाशीनियानिनवानिवनरुहाणिनीरजानितेषामामोदेनमुदितैराजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणांचआकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजिते

एषुपुरुषाणामयुतंपुरुषायुर्वर्षाणांदेवकल्पनांनागायुतप्राणानांवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृ
तैकगर्भकलत्राणांतत्रतुत्रेतायुगसमःकालोवर्तते १२ यत्रहदेवपतयःस्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसल
यश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलजलाशयेषुविकचविविधनव
वनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैःसु
ललितसुरसुंदरीणांकामकलिलविलासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयःस्वैरंविहरंति १३ नवस्वपिवर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषःपु
रुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापिसन्निधीयते १४ इलावृतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशति भवान्याः
शापनिमित्तज्ञोयस्तत्प्रवेक्ष्यतःस्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि १५ भवानीनाथैःस्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानोभगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुष
स्यतुरीयांतामसींमूर्तिंप्रकृतिमात्मनःसंकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसन्निधाप्यैतदभिगृणन्भवउपधावति १६ श्रीभगवा
नुवाच ॐ नमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायनमइति १७ भजेभजन्यारणपादपंकजंभगस्यकृत्स्न
स्यपरंपरायणम् भक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वाभवभावमीश्वरम् १८

सुकामेनकलिलैःक्षुभितैर्विलासादिभिराकृष्टमनोदृष्टिश्चयेषांते
१३ नवस्वपिवर्षेषुयेपुरुषास्तेषांतदनुग्रहायसचासौवक्ष्यमाणोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मतत्त्वव्यूहेस्वर्गमूर्तिसमूहेनसंनिधीयतेसंनिहितोभवति १४ अपरःअर्वा
चीनः पश्चान्नवमस्कंधे १५ भवानीनाथास्वामिनीयेषांतैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानःसर्वतः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिंकारणमात्मनिसमाधि-
ध्यानंयस्य तेनरूपेणएतद्वक्ष्यमाणंमंत्रादिकमभिगृणन्जपन् १६ सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात् स्वयंतुअव्यक्तायअप्रमेयाय १७ हेभजन्यभज
नीयत्वात्त्वांपरमेश्वरंभजइत्यन्वयः अरणंशरणंपादपंकजंयस्यकृत्स्नस्यभगएश्वर्यादिषाड्गुण्यस्यपरमयनमाश्रयम् भक्तेषुअलम् अत्यर्थंभावितंप्रकटितं
भूतभावनंस्वरूपंयेन भवापहंसंसारहरम् भक्तेष्वित्यनुषंगः भवंभावयतीतितथातम् अर्थादभक्तेष्वितिद्रष्टव्यम् १८ ५ ५

ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेनप्रसक्तमनादरंवारयति नयस्येति निरीक्षमाणस्यापिदृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चित्तवृत्तिभिः करणैश्चअण्वपिईषदपिनाज्यतेनलिप्य ते किमर्थंनिरीक्षमाणस्यईशोईशनायनियमनाय ईशानमीट् संपदादित्वाड्डावेक्विप् अत्रवैधर्म्यदृष्टांतः यथाअजितक्रोधवेगानांनोऽस्माकंदृष्टिरज्यतेनतथे ति अतःआत्मनइंद्रियाणिजिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तंकोनमन्येतनाद्रियेत १९ ननुसंकर्षणमद्यपानमत्तस्यकुतो दृष्टिर्नाज्यतेतत्राह असतीदृष्टिर्यस्यस्वमायया क्षीवामत्तइवयोभयंकरः प्रतिभातिमध्वासवाभ्यामाताम्रलोचनइव नागवधूविमोहनेनतथाप्रतिभानंयुक्तमित्याह नेति पादार्चनेयस्यपादयोःस्पर्शनेनधर्षितंमो हितमिंद्रियंमनोयासांताःह्रियालज्जयाप्रभुजाद्यर्हणेनईशिरेनशेकुः कस्तंनमन्येतेतिपूर्वेणैवान्वयः २० अस्यविश्वस्यस्थितिजन्मसंयमहेतुंयमाहुः अतएवत्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनमनंतंचयमाहुः ऋषयोमंत्राः छंदोऽनुरोधेनदीर्घपाठेऋकारोदेवमाता लक्ष्मीः साचऋषयश्चेत्यर्थः अनंतत्वंदर्शयति मूर्धसहस्रमेवधामा निस्थानानितेषुक्वचिदेकदेशस्थितंभूमंडलंयोनवेदसिद्धार्थसर्षपमिवतस्मैनमइतिचतुर्थेनान्वयः २१ तत्रजन्महेतुत्वंमहदादिद्वारेणप्रपंचयति यस्यगुणनिर्मि

नयस्यमायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतोह्यण्वपिदृष्टिरज्यते ईशेयथानोजितमन्युरंहसांकस्तंनमन्येतजिगीषुरात्मनः १९ असदृशोयःप्र तिभातिमाययाक्षीवेवमध्वासवताम्रलोचनः ननागवध्वोऽर्हणईशिरेह्रियायत्पादयोःस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २० यमाहुरस्यस्थितिजन्म संयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंतमृषयः नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्धसहस्रधामसु २१ यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञान धिष्ण्योभगवानजःकिल यत्संभवोऽहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैंद्रियंसृजे २२ एतेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंताइवसूत्रयं त्रिताः महानहंवैकृततामसेंद्रियाःसृजामसर्वंयदनुग्रहादिदम् २३ यन्निर्मितांकर्ह्यपिकर्मपर्वणींमायांजनोऽयंगुणसर्गमोहितः नवेदनिस्तार णयोगमंजसातस्मैनमस्तेविलयोदयात्मने २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७

तोमहान्नामविग्रहआसीत् विज्ञानंसत्त्वंधिष्ण्यमाश्रयोयस्य सः तस्यचित्तरूपत्वेनसत्त्वप्रधानत्वात् सएवकिलाधिदैवोवासुदेवाभेदविवक्षयाभगवानजोब्रह्मा यत्संभवःयस्माद्ब्रह्मणःसंभूतः अहंरुद्रः त्रिवृतात्रिगुणत्वेनस्वतेजसास्वविभूतिरूपेणाहंकारेणवैकारिकंदेवतावर्गंतामसंभूतवर्गमैंद्रियवर्गंचसृजेसृजामि २२ किंच एतेवयंमहदादयः सर्वंयस्यानुग्रहादिदंब्रह्मांडंसृजामः कथंभूताः यस्यमहात्मनोवशेस्थिताः संतः यतः सूत्रेणक्रियाशक्त्यायंत्रिताःप्रोताःशकुं- ताः पक्षिणइवलौकिकेनसूत्रेणवयमित्युक्तम् तानेवाह महानहंकारश्चवैकृतादयः पूर्वोक्तावर्गाश्च २३ स्थितिलयहेतुत्वंदर्शयन्प्रणमति येननिर्मिता मेतांमायामेवायंजनोऽजसावेदनतुतन्निस्तारणयोगमुपायंकर्हिचिदपिवेदेतिस्थितिहेतुत्वंदर्शितम् कीदृशींकर्माण्येवपर्वाणिग्रंथयः तानिनयतिप्रापय तीतितथाताम् प्रलयहेतुत्वमाह विलीयतेऽस्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादितिउदयः विलयश्चोदयश्चात्मास्वरूपंयस्यतस्मैनमः २४ इतिपंचमस्कं धेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

अष्टादशेततोमेरोः पूर्वादिक्रमतस्त्रिषु त्रिषुचोत्तरवर्षेषुसेव्यसेवकवर्णनम् १ भद्रश्रवावर्षपतिः तस्यकुलपतयः सेवकमुख्याश्च १ भद्रश्रवसऊचुरितिप्राणभृ
तउपदधातीतिवद्गणलक्षणयातद्योगाद्गणिलिंगसमवायन्यायेनबहुवचनम् २ अयंजनोमिषन्नपिपश्यन्नपि घ्नंतंहिंसंतंनपश्यतिनालोचयतीतिभगवद्वि
चेष्टितमेवतच्चविचित्रम् अदर्शनेलिंगम् पुत्रंबालंपितरंवृद्धंमृतंनिर्हृत्यदग्ध्वास्वयंतदुभयधनेर्जिजीविषतिजीवितुमिच्छति पाठांतरेतुछंदःसामंजस्यम्
किंधर्माद्यर्थंनपरिहियतः असत्तुच्छविषयसुखंवसेवितुंविकर्मपापमेवध्यायन् ३ नन्वविद्वान्नपश्यतिकिमत्रचित्रंतत्राह नश्वरंवदंतिस्मशास्त्रतः पश्यंतिचस
माधौहेअजतथापिमाययामुह्यंति एतच्चतवकर्तृत्वंचेष्टितंस्वविस्मितमतिचित्रमतःशास्त्रादिश्रमंविहायतंत्वामजंनतोऽस्मि ४ इदमपरंचित्रवदुत्तीयमानमपित्व
यिनचित्रमित्याह विश्वोद्भवादिकर्मअकर्तुरपिअपगताआवृत्त्आवरणंयस्मात् तादृशस्यापितेअंगीकृतंवेदेनत्वयितन्नचित्रंयतः माययासर्वात्मनिकार्यकार

श्रीशुकउवाच तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयःपुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवासुदेवस्यप्रियांतनूंधर्ममयींहय
शीर्षाभिधानींपरमेणसमाधिनासन्निधाप्येदमभिगृणंतउपधावंति १ भद्रश्रवसऊचुः ओंनमोभगवतेधर्मायात्मविशोधना
यनमइति २ अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टितंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुंनिर्हृत्यपुत्रंपितरंजिजीविषुः ३ व
दंतिविश्वंकवयःस्मनश्वरंपश्यंतिचाध्यात्मविदोविपश्चितः तथाऽपिमुह्यंतितवाजमाययासुविस्मितंकृत्यमजंनतोऽस्मितम् ४ विश्वोद्भ
वस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुतः ५ वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृ
तान्रसातलाद्योनृतुरंगविग्रहः प्रत्याददेवैकवयेऽभियाचतेतस्मैनमस्तेवितथेहितायतइति ६ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रू
पग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रह्लादोऽव्य
वधानान्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदंचोदाहरति ७ ॐनमोभगवतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसेआविराविर्भववज्रनखवज्र
दंष्ट्रकर्माशयान्रंधयरंधयतमोग्रस ॐ स्वाहाअभयमभयमात्मनिभूयिष्ठाॐ क्ष्रौम् ८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूता
निशिवंमिथोधिया मनश्चभद्रंभजतादधोक्षजआवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९

णेस्रष्टरिकर्मयुक्तम् वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्तेनिरुपाधावनावृतत्व
मकर्तृत्वंचयुक्तम् ५ परमेश्वरत्वेनस्तुत्वाप्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानितितमसादैत्यरूपेणतिरस्कृतान् अपनीतान्याचतुरंगश्चनृतुरंगोनद्रूपोविग्रहोयस्य
कवयेब्रह्मणेतदर्थमवितथेहितायसत्यसंकल्पाय ६ उत्तरत्रप्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्यगुणानांभाजनःआश्रयः दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलमाचरितंय
स्य फलसंकल्पेनव्यवधानशून्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारीयोभक्तियोगस्तेनउपास्तेसेवते ७ तेजसामपितेजसेआविराविः अतिप्रकटोभववीप्सावा कर्माश
यान् कर्मवासनाः कर्माश्रयानितिपाठेरागादीन्रंधयनिर्दहभूयिष्ठाःभूयाः ८ विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत्तच्चसाधुपीडांविनानस्यात् अन्योऽन्यम
मंगलंध्यायतांचभूतानामन्योन्यघातंविनानभवेदित्याशंक्याह खलःप्रसीदतुक्रौर्यंत्यजतु भूतानिचमिथःशिवमेवध्यायंतु तेषांमनश्चभद्रमुपशमादिकंभज
तुनोऽस्माकमपिमतिः अपिशब्दाद्भूतानांचमतिःअहैतुकीनिष्कामासती ९ ७८

नःसंगः क्वापिमास्यात् यदिकथंचित्स्यात्तर्हिअगारादिषुमास्यात् किंतुभगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसंगदोषमाह यइति इंद्रियप्रियोगृहाद्यासक्तः १० भगवत्प्रियसं
गेगुणदोषमाह येषांभगवत्प्रियाणांसंगात्लब्धंमुकुंदविक्रमंश्रुतिभिः श्रवणादिभिःसंस्पृशतांसेवमानानांपुंसामंतर्गतोऽजोमानसंमलंहरति कथंभूतंविक्रमंनिज
मसाधारणंवीर्यवैभवंप्रभावातिशयोयस्यतीर्थंतुगंगादिमुहुः संस्पृशतामंगजंमलंकेवलंहरतितान् कोवैनसेवेतेत्यन्वयः ११ मानसमलापगमफलमाह यस्येति
अकिंचनानिष्कामामनः शुद्धोहरेर्भक्तिर्भवति ततश्चतत्प्रसादेसति सर्वेदेवाःसर्वैर्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सहतत्रसम्यगासतेनित्यंवसंति गृहाद्यासक्तस्यतुहरिभ
क्त्यसंभवात्कुतोमहतांगुणाः ज्ञानवैराग्यादयोभवंति असतिविषयसुखेमनोरथेनबहिर्धावतः १२ ननुहरिविमुखस्यगृहाद्यासक्तस्यापिलोकेमहत्त्वंदृश्य
ते सत्यंदृश्यतेतत्तूपहासास्पदमितिसहेतुकमाह हरिर्हीति यथाझषाणांमीनानामीप्सितंतोयमेवात्मातेनविनाजीवनाभावात् महानतिप्रसिद्धोपिगृहेयदिस
ज्जतेतदादंपतीनांमिथुनानांशूद्रादिष्वपिप्रसिद्धंवयसैवकेवलंयत्महत्त्वंतदेवतस्यभवतिनतुज्ञानादिना मिथुनेषुप्रसूतेषुपूज्यमानेषुस्त्रीभ्यःपुंसांमहत्त्वम् बालमि

माऽगारदारात्मजवित्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुनः यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रियः १० यत्संगलब्धं
निजवीर्यवैभवंतीर्थंमुहुःसंस्पृशतांहिमानसम् हरत्यजोऽतःश्रुतिभिर्गतोऽगजंकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमम् ११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्य-
किंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः हरावभक्तस्यकुतोमहद्गुणामनोरथेनासतिधावतोबहिः १२ हरिर्हिसाक्षाद्भगवांश्छरीरिणामात्माझषा
णामिवतोयमीप्सितम् हित्वामहांस्तंयदिसज्जतेगृहेतदामहत्त्वंवयसादंपतीनाम् १३ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधि
मूलम् हित्वागृहंसंसृतिचक्रवालंनृसिंहपादंभजताकुतोभयमिति १४ केतुमालेऽपिभगवान्कामदेवस्वरूपेणलक्ष्म्याःप्रियचिकीर्षया
प्रजापतेर्दुहितॄणांतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसंख्यानानांयासांगर्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसांविध्वस्ताव्यसवःसंव
त्सरांतेविनिपतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलयाकिंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगव
दनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रियाणिरमयते १६ थुनेभ्यश्चवृद्धमिथुनानांमहत्त्वंयथेत्यर्थः १३ यस्मादेवंतस्मात्गृहंहित्वाऽकुतोभयंनृसिंहपादंभज-
तेत्यसकृदनुपदिशति कीदृशंगृहम् रजस्तृष्णारागोऽभिनिवेशः रजआदीनांमूलंकारणमतएवसंसृतीनांजन्ममरणादीनांचक्रवालंमंडलमविच्छेदोयस्मात्
१४ केतुमालेऽपिकामदेवस्वरूपेणआस्तइतिशेषः किमर्थमास्तेअतआह लक्ष्म्याइति प्रजापतिःसंवत्सरः संवत्सरोवैप्रजापतिरितिश्रुतेः तस्यदुहितरोरात्र्य-
भिमानिन्योदेवताःपुत्रादिवसाभिमानिनोदेवाः तेषांचप्रियचिकीर्षयापुरुषायुषावर्षशतेनयान्यहोरात्राणितैःपरिसंख्यानंगणनायेषांषट्त्रिंशत्सहस्रा
णामित्यर्थः यासांदुहितॄणांमहापुरुषस्यमहास्त्रंचक्रंतस्यतेजसा १५ रमांरमयन्स्वीयानींद्रियाणिरमयते केनसाधनेनरमयन् तदाह अतीवसुललितया
गत्यायोविलासस्तेनविलसितोरुचिरोहासलेशोमंदस्मितंतत्सहितोऽवलोकएवलीलातयाकिंचिदुत्तंभितमुत्तुंगितंसुंदरंयत्भ्रूमंडलंतेनसुभगंवदनारविंदंत
स्यश्रिया १६

तद्भर्तृभिः दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता १७ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षितोलक्षीकृत आत्मायस्य आकूतीनांक्रियाणांचित्तीनांज्ञानानांचेतसांसंकल्पाध्यव सायादीनांविशेषाणांतत्तद्विषयाणांषोडशकलाअंशाएकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणायस्य छंदोमयायवेदोक्तकर्मप्राप्यायअन्नमयायअन्नोपष्टंभ्यत्वात् अमृतम यायपरमानंदाविकारत्वात् सर्वमयायसर्वविषयत्वात् सहसेओजसेबलायतद्धेतुत्वात् १८ त्वत्कामेनैवत्वत्सेवकत्वादहंकृतार्थाःस्मिअन्यकामनयातुत्वामर्चंत्यो नपरिपूर्णमनोरथाःस्युरित्याह स्त्रियइति स्वतएवहृषीकाणामीश्वरंपतिंसंतंत्वामाराध्ययाःस्त्रियोऽन्यंपतिंप्रार्थयंतेपतिकामानांहिकामाराधनंव्रतेषुप्रसिद्धं तासामपत्यादीनितेपतयोनपातुंशक्ताः १९ अतस्तेपतयएवनभवंतीत्याह सवाइति सत्वेवंभूतः पतिः भवानेकएवअन्योन्योभवानात्मलाभात् परमन्यद धिकंनमन्यत इतरथाऽन्याधीनसुखस्यनस्वतंत्रता स्वतंत्रनानात्वेचमंडलेश्वराणामिवमिथोभयंस्यादित्यर्थः २० किंच निष्कामभजनेऽप्रार्थिताएवसर्वेका माभवंति सकामभजनेतुकामितमात्रमनित्यंचेत्याह यास्त्रीतस्यउक्तलक्षणस्यतवपादसरोरुहस्यार्हणंपूजामेवकामयेत् नफलांतरंसाअखिलेषुकामेषु

तद्भगवतोमायामयरूपंपरमसमाधियोगेनरमादेवीसंवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहस्सुचतद्भर्तृभिरुपास्तेइदंचोदाहरति १७ ॐ ह्रांह्रींह्रूंॐनमोभगवतेहृषीकेशायसर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मनेआकूतीनांचित्तीनांचेतसांविशेषाणांचाधिपतयेषोडशकला यच्छंदोमयायान्नमयायामृतमयायसर्वमयायसहसेओजसेबलायकांतायकामायनमस्तेउभयत्रभूयात् १८ स्त्रियोव्रतैस्त्वाहृषिकेश्व रंस्वतोह्याराध्यलोकेपतिमाशासतेऽन्यम् तासांनतेवैपरिपांत्यपत्यंप्रियंधनायूंषियतोऽस्वतंत्राः १९ सवैपतिःस्यादकुतोभयःस्वयं समंततःपातिभयातुरंजनम् सएकएवेतरथामिथोभयंनैवात्मलाभादधिमन्यतेपरम् २० यातस्यतेपादसरोरुहार्हणंनिकामयेत्साऽ खिलकामलंपटा तदेवरासीप्सितमीप्सितोऽर्चितोयद्भग्नयाच्ञाभगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपऐंद्रिये धियः ऋतेभवत्पादपरायणान्नमांविंदंत्यहंत्वद्धृदयायतोऽजित २२ सत्वंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकरांबुजंयत्त्वदधायिसात्वताम् बि भर्षिमांलक्ष्मवरेण्यमायया कईश्वरस्येहितमूहितुंविभुरिति २३ रम्यकेचभगवतःप्रियतमंमात्स्यमवतार रूपंतद्वर्षपुरुषस्यमनोःप्राक्प्रद र्शितं सइदानीमपिमहताभक्तियोगेनाराधयतीदंचोदाहरति २४ लंपटासर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितोफलांतरमात्मनुपेक्षितःसन् अ र्चितश्चेत्तर्हितदेवैकंराशिसिददासि किंच यद्यतः फलभोगानंतरंभग्नायाच्ञायाचितोऽर्थोयस्याः साप्रतप्यतेदुःखंप्राप्नोतितदेवरासिनतुनित्यम् २१ ननुममा र्हणेकुतः सर्वकामप्राप्तिःत्वमेवकामार्थिभिःसेव्यसेअतआह मत्प्राप्तयेब्रह्मादयस्तपस्तप्यंतेकुर्वंति कथंभूताः ऐंद्रियेसुखेधीर्येषामलुक्समासः तथाऽपि भवत्पादपरायणाद्दतेमांनविंदंति मत्कटाक्षविलसितविभूतिंनलभंतइत्यर्थः यतः त्वय्येवहृदयंयस्याः साहंत्वत्परतंत्रत्वात् त्वदनुवर्तिनमेवविलोकया- मिनान्यमित्यर्थः २२ इदानींरूपांप्रार्थयते सत्वमिति यद्भजनंविनानकश्चित्पुरुषार्थःसत्वम् त्वदितित्वयायत्करांबुजंसात्वतांभक्तानांशीर्ष्णिअधायिकृ पयान्यस्तंतन्ममापिशीर्ष्णिनिधेहीतिशेषः कथंभूतंवंदितंसर्वकामवर्षित्वेनसद्भिःस्तुतम् नचममयितवानादरः यतःहेवरेण्यमांवक्षसिलक्ष्मविभर्षिअहोवि चित्रमेतत् मयिकेवलमादरमात्रंभक्तेषुतुपरमाकृपा अतईश्वरस्यतवयत्मायया ईहितंतत् कोवितर्कयितुंसमर्थः २३ २४

सत्त्वायसत्त्वप्रधानायमुख्यतमायप्राणायसूत्रात्मने २५ उरुः स्वनोवेदात्मकोनादोयस्य यद्इदंविश्वंब्राह्मणादिनाम्नाविधिनिषेधालंबनभूतेनवशेअनयत् नियमितवान् सत्वमीश्वरः तथाचश्रुतिः तस्यवाकृतंतिर्नामानिदामानिइति २६ ननिंद्रादयोवशंनयंतिलोकपालत्वात् कुतोहंतत्राह यमिति मत्सरएवज्वरोयेषांतेयंहित्वाद्विपदः चतुष्पदः सरीसृपंजंगमंस्थाणुस्थावरंचयदत्रदृश्यते तत्किंचिदपिपातुंनशक्ताः सत्त्वमेवप्राणरूपेणपालकईश्वरश्चेत्यर्थः तथाचश्रुतिः ताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीत्यादि २७ अवतारचरितमाह भवान्इमांक्षोणींमयामनुनासहमत्सहितांधृत्वेत्यध्याहारः ऊर्मिमालावतिप्रलयार्णवे ओजसाक्रमतेविचरति यद्वा पातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणींपातुंक्रमतेउत्सहतइत्यर्थः यतः अजः कीदृशीम् ओषधीनांवीरुधांचनिधिमाश्रयभूताम् तस्मैनमः जगतोयः प्राणगणस्तस्यात्मनेनियंत्रे २८ तस्मियतमांतांप्रियतनुम् २९ अकूपारायकूर्मायसर्वः संपूर्णः सत्त्वगुणोविशेषणंयस्य नउपलक्षितंस्थानंयस्यवारिचरत्वात् वर्ष्मणेवर्षी

ॐनमोभगवतेमुख्यतमायनमःसत्त्वायप्राणायौजसेसहसेबलायमहामत्स्यायनमइति २५ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपोविचरस्युरुस्वनः सईश्वरस्त्वंयइदंवशेनयन्नाम्नायथादारुमयींनरःस्त्रियम् २६ यंलोकपालाःकिलमत्सरज्वराहित्वायतंतोऽपिपृथक्समेत्यच पातुंनशेकुर्द्विपदश्चतुष्पदःसरीसृपंस्थाणुयदत्रदृश्यते २७ भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनीक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिम् मयासहोरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमइति २८ हिरण्मयेपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंबिभ्राणस्तस्यतत्प्रियतमांतनुमर्यमासह वर्षपुरुषैःपितृगणाधिपतिरुपधावतिमंत्रमिमंचानुजपति २९ ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्त्वगुणविशेषणायनोपलक्षितस्थानायनमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोनमोऽवस्थानायनमस्ते ३० यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितम् संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेदजमंडजोद्भिदंचराचरंदेवर्षिपितृभूतमैंद्रियम् द्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधायएकः ३२ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयम् संख्याययातत्त्वदृशापनीयतेतस्मैनमःसांख्यनिदर्शनायतइति ३३ उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्यज्ञपुरुषः कृतवराहरूपआस्ते तंतुदेवीहैषाभूःसहकुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ३४

यसेकालानवच्छिन्नाय भूम्नेसर्वगताय अवस्थानाय आधाराय ३० निजमाययाऽर्पितंप्रकाशितमेतदर्थस्वरूपंदृश्यंपृथिव्यादियस्यैवरूपम् यतः पृथङ्नास्ति कथंभूतम् बहुभिः रूपैरूपितंनिरूपितंयस्यसंख्यानास्ति कुतः अयथामिथ्यैवोपलंभनात् नहिमरीचिजलमेतावदितिसंख्यातुंशक्यते अव्यपदेशरूपिणेअनिरुक्तप्रपंचाकाराय ३१ बहुरूपत्वंदर्शयन्तस्येश्वरादव्यतिरेकमाह जरायुजेति द्वीपग्रहर्क्षमित्यभिधेयस्त्वमेवैकः नत्वद्व्यतिरिक्तोऽस्तिसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ३२ सप्रपंचतामनूद्यतन्निरासेनप्रणमति यस्मिन्निति असंख्येयाअनंताविशेषायेषांतानिनामानिरूपाण्याकृतयश्चयस्यतादृशेयस्मिन् त्वयिकविभिः कपिलादिभिरियंचतुर्विंशत्यादिसंख्याकल्पितासतीययातत्त्वदृशायेनतत्त्वज्ञानेनापनीयतेतस्मैसांख्यसिद्धांतरूपायनमः परमार्थरूपायेतिवा ३३ एषाभूरुपधावतिहेत्यन्वयः ३४ ५ ५९ ५

मंत्रैस्तत्त्वेन लिंग्यते इति तथा तस्मै यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपाय अतएव महांतोऽध्वरा अवयवभूता यस्य कर्मणा शुक्लाय शुद्धाय यज्ञानुष्ठानेत्रियुगाय कृतयुगे यज्ञाभावात् यद्वा कलियुगे छन्नत्वात् ३५ कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु देहेंद्रियादिषु मथ्नंति विविचिन्वंति मथ्ना विवेकसाधनेन मनसा क्रियार्थैः कर्मभिः तत्फलैश्च गूढमप्रकाशमानं दिदृक्षवः एवं मथनेऽईरितः प्रकटित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ३६ मथनमेव दर्शयन्नाह द्रव्यं विषयः क्रिया इंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः कालः कर्ता अहंकारः एतैर्मायाया गुणैः कार्यैरुपलक्षणैः वस्तुत्वेन निरीक्षितो य आत्मा तस्मै अन्वीक्षया विचारेण अंगैर्यमनियमादिभिः अतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिर्येषां तैः निरस्ता माया निमित्ता आकृतिर्यस्मात्तस्मै ३७ तदेवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति करोतीति यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितमत्यंतानिच्छायामीक्षणायोगात् स्वार्थं तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादि स्वगुणैर्माया करोति तस्या जडत्वेऽपीश्वरसन्निधानात्प्रवृत्तिं दृष्टांतेनाह यथा अयो लोहं ग्राव्णो अयस्कांतान्निमित्तात् भ्रमते तदाश्रयं तदभिमुखं सत् गुणानां कर्मणां जीवादृष्टानां च साक्षिणे तस्मै नमः ३८ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति यो जगतामादिः कारणभूतः सू

ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाऽध्वरावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ३५ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम् मथ्नंति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ३७ करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः मायायथायो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः कृत्वाऽग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणताऽस्मि तं विभुमिति ३९ इति श्री॰ पं॰ भुवनकोशवर्णनं नाम अष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीशुक उवाच किंपुरुषवर्षे भगवंतमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताऽभिरामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान्सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति २ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ३ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम् प्रत्यक्प्रशांतं सुधियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ४

करः गां पृथ्वीमग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राग्रे कृत्वा रसातलादारभ्य उदन्वतः प्रलयार्णवात् इभो गज इव निरगात् ततश्च प्रतिगजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य यः क्रीडन् स्थितः तं विभुं प्रणतास्मीत्यन्वयः ३९ इति पं॰ अष्टादशोऽध्यायः १८
ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभावश्च भारतश्रैष्ठ्यमेव च १ किंपुरुषवर्ष इति भर्त्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथाम् २ आर्याणि लक्षणानि शीलं व्रतं च यस्मिन् उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय उपासितोऽनुसृतो लोको येन साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्य निकषणाय निकषाश्मवन्निर्धारस्थानाय परमसीम्न इत्यर्थः ३ श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति यदेकं वेदांतेषु प्रसिद्धं तत्त्वं तत्प्रपद्ये तत्कथंभूतम् विशुद्धश्चासावनुभवश्च स एव मात्रा स्वरूपं यस्य विशुद्धत्वे हेतुः प्रशांतम् तत्रापि हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ताः गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था यस्मिन् अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यग्दृश्याद्न्यत् तत्कुतः अनामरूपम् ननु वस्तुत एवंभूतस्यापि जीवस्योक्तसर्वविपर्ययो दृश्यते तत्राह निरहमहंकाराभावान्न तथा वैपरीत्यमित्यर्थः ननु श्रीरामस्वरूपं नैवं प्रतीयते तत्राह सुधिया पुंसा उपलभ्यत इत्युपलंभनं शुद्धचित्तेन ब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यत इत्यर्थः ४

कथंतर्हि दशरथपुत्रत्वंतत्राह विभोर्मर्त्यावतारस्तुरक्षसोरावणस्यवधाय तस्यमनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् नकेवलमेतावत्किंतुइहसंसारेस्त्रीसंगादिकृतंदुःखंदुर्वार-
मितिमर्त्यानांशिक्षणंचशिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथास्वेस्वरूपेरममाणस्यजगदात्मनःसीताविरहकृतानिव्यसनानि इतिकुतः स्युः ५ विषयासक्त्यभावेनव्यसनानर्हत्व
मुपपादयति नवैसभगवान्त्रिलोक्यांक्वापिसक्तः यतआत्मवतांधीराणामात्मासुहृत्तमश्च अतोनस्त्रीकृतंमोहंप्राप्नुयात् नलक्ष्मणंचेति देवदूतेनश्रीरामंमंत्रयताविं
ज्ञापितमत्रागतस्त्वयावध्यइति तदैवद्वारिस्थितंलक्ष्मणंदुर्वाससमागतंविज्ञापयितुंप्रविष्टंहंतुमुद्यतोवसिष्ठवाक्यात्तत्याजतच्चनयुज्येतइत्यर्थः ६ अतःश्रीरामएवस
र्वैःसेव्यइतिवक्तुंनतस्यतोषहेतुःसत्कुलजन्मादिकिंतुभक्तिरेवेत्याह नजन्मेति महतःपुरुषाज्जन्ममहतः श्रीरामस्येतिवासोभगंसौंदर्यमाकृतिर्जातिः यद्यस्मात्तैर्जन्मा-

मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलंविभोः कुतोऽन्यथास्याद्रमतःस्वआत्मनःसीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य ५ नवैसआत्मा
त्मवतांसुहृत्तमःसक्तस्त्रिलोक्यांभगवान्वासुदेवः नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीतनलक्ष्मणंचापिविहातुमर्हति ६ नजन्मनूनंमहतोनसौभगं
नवाङ्नबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपिनोवनौकसश्चकारसख्येबतलक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाप्यथवानरोनरःसर्वात्मनायः
सुकृतज्ञमुत्तमम् भजेत्रामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ८ भारतेऽपिवर्षेभगवान्नारायणाख्यआकल्पांतमुपचितध
र्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोव्यक्तगतिश्चरति ९ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवती
भिर्भारतीभिःप्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्ययोगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःपरमभक्तिभावेनोपसरतिइदंचा
भिगृणाति १० ॐनमोभगवतेउपशमशीलायोपरतानात्म्यायनमोऽकिंचनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसपरमगुरवेआ
त्मारामाधिपतयेनमोनमइति ११ गायतिचेदम् कर्ताऽस्यसर्गादिषुयोनबध्यतेनहन्यतेदेहगतोऽपिदैहिकैः द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मै
नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२ इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवाञ्जगादयत् यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्यादधीतोज्झि
तदुष्कलेवरः १३

दिभिर्विसृष्टान्त्यक्तानपिनोवनचरान्बत अहोलक्ष्मणस्याग्रजोऽपिसखित्वेकृतवान् ७ तस्मात्सुरोवाअन्योवायःकोऽपिश्रीराम
मेवसर्वप्रकारेणभजेत् सुकृतज्ञमल्पीयस्यपिभजनेबहुमानिनम् उत्तरान्कोसलान् अयोध्यावासिनः ८ उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलभ्यतेयेनतत्तपश्चर
ति तत्रउपशमः इंद्रियाणांसंयमःउपरमोनिरहंकारताआत्मवतामनुग्रहायनस्वार्थम् ईश्वरत्वात् ९ भगवदनुभावउपवर्ण्यतेयेनपंचरात्रेणतत्सावर्णैःम
नोःउपसरतिसेवते १० उपरतानात्म्यायनिरहंकाराय ११ असक्तश्चासौविविक्तश्चसाक्षीचतस्मैनमः असक्तत्वंदर्शयति अस्यविश्वस्यसर्गादिषुकर्ताऽपियो
नबध्यते अहंकर्तेतिनमन्यते विविक्तत्वमाह देहगतोऽपिदैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्योनहन्यतेनाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्यद्रष्टुरपिसतोदृष्टिर्गुणैर्दृश्यैर्नविदू
ष्यतेनविक्रियते १२ योगकौशलंनिरूपयन्योगंप्रार्थयते इदमितित्रिभिः हेयोगेश्वरहिरण्यगर्भोयद्योगनैपुण्यंजगादइदमेवतत् किंजन्मप्रभृतिभक्त्याअंते
कालेपुमांस्त्वयिमनोधारयेदितियत् कथंभूतः सन्उज्झितंदुष्कलेवरंतदभिमानोयेन १३ ५ ५ ५ ५

अन्यथातस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमोव्यर्थइत्याह ऐहिकामुष्मिककामेषुलंपटोमूर्खः स्रुतादिषुयोगक्षेमंचिंतयन् कुत्सितस्यकलेवरस्यात्ययात् मृत्योः शंकेततथावि द्वानपिसचयःशंकेततस्ययत्नःश्रमएव १४ यस्माद्विदुषोऽपीयमेवदशा तत्तस्माद्धेप्रभोअधोक्षज त्वमेवनोयोगंविधेहि कीदृशंत्वयिस्वभावजंसहजंवासनारू पंयेनयोगेनवयंत्वन्माययानःकुकलेवरेअर्पितामहंममतांशीघ्रंभिंद्यामत्यजेमदुर्भिदामुपायांतरैःसर्वथात्यक्तुमशक्याम् १५ इलावृतवद्स्मिन्नपिवर्षेसरितःशै लाश्चसंति नितंबप्रभवाः तटेभ्यःसंभूताः १६ आत्मनाचदेहेनाप्सुपस्पृशंति १७ १८ लब्धंजन्मयैस्तैःपुरुषैः सात्विकादिस्वकृतेनकर्मणादिव्यादिगतयआत्मनोवि धीयंतेसाध्यंतेहियस्मात्सर्वाएवगतयः कर्मानुसारेणसर्वेषांभवंति यस्यवर्णस्ययद्विधानांमोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्वादितदनतिक्रमेणास्मिन्नेववर्षेनृणाम

यथैहिकामुष्मिककामलंपटःस्रुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् शंकेतविद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नःश्रमएवकेवलम् १४ तन्नःप्रभोत्वं कुकलेवरार्पितांत्वन्माययाऽहंममतामधोक्षज भिंद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनःस्वभावजमिति १५ भारतेऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाःसंतिबहवः मलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकूटऋषभःकूटकःकोल्लकःसह्योदेवगिरिऋष्यमूकः श्रीशैलोवेंकटःमहेंद्रोवारिधारो विंध्यःशुक्तिमान्ऋक्षगिरिःपारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटोगोवर्धनोरैवतकःककुभोनीलोगोकामुखइंद्रकीलःकामगिरिरितिचान्येचशतसहस्र शःशैलास्तेषांनितंबप्रभवानदानद्यश्चसंत्यसंख्याताः १६ एतासामपोभारत्यःप्रजानामभिरेवपुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति १७ चंद्रव शाताम्रपर्णीअवटोदाकृतमालावैहायसीकावेरीवेणीपयस्विनीशर्करावर्तातुंगभद्राकृष्णावेण्याभीमरथीगोदावरीनिर्विंध्यापयोष्णीतापी रेवासुरसानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुःअंधःशोणश्चनदौमहानदीवेदस्मृतीऋषिकुल्यात्रिसामाकौशिकीमंदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वती गोमतीसरयूरोधस्वतीसप्तवतीसुषोमाशतद्रुश्चंद्रभागामरुद्वृधावितस्ताअसिक्नीविश्वेतिमहानद्यः १८ अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धज न्मभिःशुक्ललोहितकृष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येणसर्वाह्येवसर्वेषांविधीयंते यथावर्णवि धानमपवर्गश्चापिभवति १९ योऽसौभगवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगल क्षणोनानागतिनिमित्ताऽविद्याग्रंथिरंधनद्वारेणयदाहिमहापुरुषपुरुषप्रसंगः २० एतदेवहिदेवागायंति अहोअमीषांकिमकारिशोभनं प्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः यैर्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहाहिनः २१ पवर्गश्चभवति एतच्चकर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्राये णोक्तम् नत्वन्यत्रापवर्गाभावेनतदुपर्यपिबादरायण संभवादितिदेवानामपिमोक्षस्यसूचितत्वात् १९ अपवर्गस्वरूपमाह योऽसाविति अनात्म्येआत्मनिभ- वमात्म्यंरागादितद्रहितेअनिरुक्तेवाचामगोचरेअनिलयनेअनाधारेअनन्यनिमित्तोऽहेतुकोभक्तियोगएवलक्षणंस्वरूपंयस्य कथंभवतिनानागतीनांनिमित्तं योविद्याग्रंथिःतस्यरंधनंछेदनंतद्द्वारेणमहापुरुषपुरुषाविष्णुभक्तास्तैःप्रकृष्टःसंयोगोयदाभवतितदा २० एतदेवमानुष्यमेवसर्वपुरुषार्थसाधनंगायंति अमीषामेभिःउतस्वित् अथवास्वयमेवसाधनंविनैवहरिरेषांप्रसन्नोऽभूत् एवंभूतस्यपुण्यस्यदुष्करत्वात् भारताजिरेभारतांगणेनःकेवलंस्पृहेवयत्रतन्मु कुंदसेवोपयोगिनृषुजन्मयैर्लब्धम् २१ छ

स्पृहामेवाह किमित्यादिश्चतुर्भिः दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुनातुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किंन किंचित्फलम् कुतः यत्र नारायणपादपंकज स्मृतिर्नास्ति प्रमुषित अतिश यितादिंद्रियाणामुत्सवात् भोगात् प्रमुष्टात् २२ क्षणमल्पमेवायुर्येषाम् वरत्वेहेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं सम्यग्यांति २३ अतः यत्र वैकुं ठकथाऽमृतनद्यो न संति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महांतो नृत्याद्युत्सवा येषु ता दृशा यज्ञेशस्य मखाश्च पूजाः सः स्वरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोको न सेव्यताम् २४ अस्मु क्ष्यन्नरान्निंदति प्राप्ताइति ज्ञानं च तदर्थाः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृतां पूर्णाम् अपुनर्भृताय मोक्षाय यनौकाइव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्ध- कात् मुक्ताअपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरंति तर्हि यथा बध्यंते तद्वत् २५ अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याह यैरिति अग्नये जुष्टं निर्वपामि इंद्राय जुष्टं निर्व पामीत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक्कृतं कर्थ विधिना प्रकारेण मंत्रेण च वस्तु तश्च रु पुरोडाशादिभेदेन इष्टदेवता उद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च ममेदमिति स्वीकृत्य त्यागानं तर

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाऽतिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां स्था नजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः २३ न यत्र वैकुंठकथासुधाप- गा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् २४ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञान क्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनम् २५ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधि मंत्रवस्तुतः एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृण्हाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् २७ यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् तेना जनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति २८ श्रीशुक उवाच जंबुद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशंति सग रात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् २९ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलो लंकेति ३० एवं तव भारतोत्तम जंबुद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ३१ इति श्रीभागवते पंचमे जंबुद्वीपवर्णनो नाम ए कोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीशुक उवाच अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते १

मभ्नातीत्यर्थः पृथक् इंद्रादिनामभिराहुतः आहूतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः २६ तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याह सत्यमिति प्रार्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं तथाऽपि परमार्थदो न भवत्येव यद्यस्मात् यतो दत्तानंतरं पुनरर्थिता भवति ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादित्याशंक्याह अनिच्छतां निष्कामानां तद्धुत्थानापि- धानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति २७ स्विष्टस्य सम्यग्यजनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्य अन्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखा दुपभुक्तादवशेषितं यदि किंचिदस्ति तेन अजनाभे वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृशम् स्मृतिमत् हरिरेव सेव्य इत्यनुसंधानयुक्तम् यतः हरिः भजतां शं सुखं वितनोति २८ २९ ३० ३१ इति पंचमे टीकायां एकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशे प्लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाह सहार्णवैः लोकालोकस्थितिश्चांतर्बहिर्भागादिमानतः ११

तावतालक्षविस्तारेण परिक्षिप्तः परिवेष्टितः उपास्तेतिष्ठति आकलय्यसमर्प्य २ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव अन्येचपर्वतानद्यश्चसहस्रशः संतीत्यर्थः मानसो
त्तरस्यमंडलाकारत्वोक्तेरेतेषुप्लक्षादिपंचद्वीपेषुवर्षाद्रयस्तिर्यग्रेखाकाराउभयतोऽब्धिंस्पृशंतइतिगम्यते अन्यथासप्तवर्षविभागासंभवात् वैष्णावेवर्षाणांपूर्वा
दिक्रमोक्तेश्च ३ जलोपस्पर्शनेनविधूतंरजस्तमश्चयेषाम् हंसादयोब्राह्मणादिस्थानीयाः वर्णाः विबुधोपमसंदर्शनक्लमस्वेदादिरहितंरूपंप्रजननमपत्योत्पादनंच

जंबूद्वीपोऽयंयावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षारोदधिनापरिवेष्टितोयथामेरुर्जंब्वाख्येनलवणोदधिरपितत्तोद्विगुणविशालेनप्लक्षाख्येनपरि
क्षिप्तोयथापरिखाबाह्योपवनेनप्लक्षोजंबुप्रमाणोद्वीपाख्याकरोहिरण्मयउत्थितोयत्राग्निरुपास्तेसप्तजिह्वस्तस्याधिपतिःप्रियव्रतात्मजइध्मजि
ह्वःस्वंद्वीपंसप्तवर्षाणिविभज्यसप्तवर्षनामभ्यआत्मजेभ्यआकलय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवंयवयसंसुभद्रंशांतंक्षेममसृतमभ
यमितिवर्षाणितेषुगिरयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः ३ मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनोज्योतिष्मान्सुपर्णोहिरण्यष्ठीवोमेघमालइतिसेतुशैलाः
अरुणानृम्णांगिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यंभराइतिमहानद्यः यासांजलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांग
संज्ञाश्चत्वारोवर्णाःसहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाःस्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानंयजंते ४ प्रत्नस्यविष्णोरू
पंयत्सत्यस्यऋतस्यब्रह्मणअमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रमइति
चसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ प्लक्षःस्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथातथाद्वीपोऽपिशाल्मलोद्विगुणविशालःसमानेनसुरोदेना
वृतःपरिवृंक्ते ७ यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामायस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तुतःपतत्रिराजस्यसाद्वीपहूतयेउपलक्ष्यते ८
तद्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यःसप्तभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्षंपारिभ
द्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ९ तेषुवर्षाद्रयोनद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताःस्वरसःशतशृंगोवामदेवःकुंदःमुकुंदःपुष्पवर्षःसहस्रश्रुतिरिति अ
नुमतीसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति १० तद्वर्षपुरुषाःश्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञाभगवंतंवेदमयंसोममात्मानंवेदेनय
जंते ११ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्णशुक्लयोःप्रजानांसर्वासांराजांऽधःसोमनआस्त्विति १२ एवंसुरोदाद्बहिस्तद्विगुणःस्वमानेनावृ
तोघृतोदेनयथापूर्वः कुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरोज्वलनइवापरःस्वशष्परोचिषादिशोविराजयति १३

येषाम् ४ विगीताअपिद्वीपमंत्राव्याख्यायंते प्रत्नस्यपुराणपुरुषस्यविष्णोर्यद्रूपंतंसूर्यमीमहीतिशरणंव्रजेम कथंभूतंसत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारंतत्रस
त्यमनुष्ठीयमानोधर्मः ऋतंप्रमीयमाणोधर्मः ब्रह्मणः तद्बोधकस्यवेदस्यअमृतस्यशुभफलस्यमृत्योः अशुभफलस्य ५ ६ ७ सुपर्णोऽसिगरुत्मान्त्रिवृत्ते
शिरइत्यादिश्रुतेः छंदोभिःस्वावयवैःश्रीविष्णुंस्तौतीतिछंदस्तुत् तस्यद्वीपस्यहूतयेव्यपदेशाय ८ ९ १० स्वगोभिःस्वरश्मिभिः अंधःअन्नम् सोमोनोराजाआ
स्त्वआभिमुख्येनभवतु द्वस्वपाठेत्वविवक्षयासंध्यभावः १२ एवंसुरोदाद्बहिर्घृतोदेनावृतः कुशद्वीपइत्यन्वयः स्वशष्पाणिस्वकोमलशिखास्तेषांरोचिषा १३

१४ १५ १६ हेजातवेदः त्वंसाक्षात्परस्यब्रह्मणोहरेर्हव्यवाडसि अतोदेवानांयज्ञेनपुरुषंहरिमेवयज अंगानांनाम्नादत्तमंगिनेसमर्पयेत्यर्थः १७ उपक्लृप्तोवेष्टितः यथाकुशद्वीपोघृतोदेनावृतः १८ गुहस्यकार्तिकेयस्य प्रहरणेनआयुधेनउन्मथितानितंबाः कुंजानिचयस्य १९ स्वयंभगवान्ज्ञानीपरमकल्याणंयशोयस्येति २०

तद्द्वीपपतिःप्रैयव्रतोराजाहिरण्यरेतोनामस्वंद्वीपंसप्तभ्यःस्वपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतपआतिष्ठत १४ वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षेषुसीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताःसप्तसप्तैवचक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरोमाद्रविणइति १५ रसकुल्यामधुकुल्यामित्रविंदाश्रुतविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेति यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाभगवंतंजातवेदसरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते १६ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोऽसिहव्यवाट्देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति १७ तथाबर्हिःक्रौंचद्वीपोद्विगुणःस्वमानेनक्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तःवृतोयथाकुशद्वीपोघृतोदेन यस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतराजोद्वीपनामनिर्वर्तकआस्ते १८ योऽसौगुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजोऽपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभज्य तेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्थादान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवान्भगवतःपरमकल्याणयशसआत्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमोमधुरुहोमेघपृष्ठःसुधामाभ्राजिष्ठोलोहितार्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्तेषांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्धमानोभोजनउपबर्हिणोनंदोनंदनःसर्वतोभद्रइति २१ अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवतीवृत्तिरूपवतीपवित्रवतीशुक्लेति यासामंभःपवित्रममलमुपयुंजानाःपुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञावर्षपुरुषाआपोमयंदेवमपांपूर्णेनांजलिनायजंते २२ आपःपुरुषवीर्याःस्थपुनंतीर्भूर्भुवःसुवः तानःपुनीतामीवघ्नीःस्पृशतामात्मनाभुवइति २३ एवंपुरस्तात्क्षीरोदात्परितःउपवेशितःशाकद्वीपोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनपरीतः यस्मिन्शाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहमहासुरभिगंधस्तंद्वीपमनुवासयति २४ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोऽपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन्स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश २५ एतेषांवर्षमर्यादागिरयोनद्यश्चसप्तसप्तैव ईशानउरुशृंगोबलभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति २६ अनघायुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषाऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधुतरजस्तमसःपरमसमाधिनायजंते २८ अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभर्त्यात्मकेतुभिः अंतर्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेस्फुटम् २९

२१ आपोमयमम्मयम् २२ हेआपःपुरुषवीर्याईश्वरात् लब्धसामर्थ्याःस्थभवथ अतएवभूर्भुवःस्वःत्रैलोक्यंपुनंत्यः ताःभवत्योनोऽस्माकंस्पृशतांस्पर्शनंकुर्वताम् भुवःशरीराणिपुनंतु यतआत्मनास्वरूपेणैवअमीवघ्नीःपापहंत्र्यः २३ दधिमंडरसःसएवोदकंयस्य यस्यपर्णान्यंतःखरस्पर्शानिबहिर्मृदुस्पर्शानिसशाकोनामवृक्षः २४ २५ २६ २७ २८ आत्मकेतुभिःप्राणादिवृत्तिभिः २९

ऽज्वलनशिखावदमलानांकनकप त्राणामयुतानामयुतानियस्यंतत् देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ३० ३१ ब्रह्मरूपिणंकमलासनमूर्तिं स कर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादिसाधनेन ३२ कर्ममयंकर्मफलरूपंब्रह्मलिंग्यतेयस्मात् एकस्मिन्नेव परमेश्वरेऽनंतोनिष्ठायस्यनदतएववक्तुर्तोऽद्वैतम् ३३ ततःशुद्धोदात्परस्तात् लोकःसूर्याद्यालोकवान्देशः अलोकः तद्रहितस्तयोरंतरालेमध्यतेयोर्विभागार्थमित्यर्थः ३४ ततः परस्तादित्युक्तस्तदेवक्रियतांतरेणोत्पेक्षायांत दंतर्वर्तिनींभूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरंसार्धसप्तलक्षोत्तरंसार्धकोटिपरिमितंतावतीभूः शुद्धोदात्सराऽस्ति तत्रचप्राणिनोऽपिसंति ततःकांचनीभूमि रन्यास्तीत्यर्थः साचैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिताज्ञेया एवंहिसतिमेरुलोकालोकयोरंतरंसार्धद्वादशकोटिपरिमितंवक्ष्यमाणमुपपन्नंभवति

एवमेवदधिमंडोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदकेनसमुद्रेणबहिरावृतोयस्मिन्बृहत्पुष्करंज्व लनशिखामलकनकपत्रायुतायुतंभगवतःकमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितंतद्द्वीपमध्येमानसोत्तरनामैकएवार्वाचीनपराचीनवर्षयो र्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतसृषुदिक्षुचत्वारिपुराणिलोकपालानामिंद्रादीनांयदुपरिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिभ्रमतः संवत्सरात्मकंचक्रंदेवानामहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ३० एतद्द्वीपस्याप्यधिपतिःप्रैयव्रतोवीतिहोत्रोनामैतस्यात्मजौरमणकधातकिनामानौ वर्षपतीनियुज्यसस्वयंपूर्वजवद्भगवत्कर्मशीलइयास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषाभगवंतंब्रह्मरूपिणंसकर्मकेनकर्मणाराधयंतीदंचोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयंलिंगंब्रह्मलिंगंजनोऽर्चयेत् एकांतमद्वयंशांतंतस्मैभगवतेनमः ३३ ऋषिरुवाच ततःपरस्ताल्लोकालोकनामाचलोलो कालोकयोरंतरालेपरितउपक्षिप्तः ३४ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरंतावतीभूमिःकांचन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यांप्रहितःपदार्थोनकथंचि त्पुनःप्रत्युपलभ्यतेतस्मात्सर्वसत्वपरिहृतासीत् ३५ लोकालोकइतिसमाख्यायदनेनाचलेनलोकालोकस्यांतर्वर्तिनाऽवस्थाप्यते ३६ स लोकत्रयांतेपरितईश्वरेणविहितोयस्मात्सूर्यादीनांध्रुवापवर्गाणांज्योतिर्गणानांगभस्तयोर्वाचीनांस्त्रीँल्लोकानावितन्वानानकदाचित्परा चीनाभवितुमुत्सहंतेतावदुन्नहनायामः ३७ एतावाँल्लोकविन्यासोमानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितःकविभिःसतुपंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्यतुरीयभागोऽयंलोकालोकाचलः ३८ तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाऽखिलजगद्गुरुणाऽधिनिवेशितायेद्विरदपतयऋ षभःपुष्करचूडोवामनोऽपराजितइतिसकललोकस्थितिहेतवः ३९

एतदेवशैवतंत्रेषूक्तम् कोटिद्वयंत्रिपंचाशल्लक्षाणिचततःपरम् पंचाशच्चस हस्राणिसप्तद्वीपाससागरा ततोहेममयीभूमिर्दशकोट्योवरानने देवानांक्रीडनार्थायलोकालोकस्ततःपरमिति अत्रचदशकोटित्वंपूर्वोक्तभूम्यासहद्रष्टव्यं सर्वसत्वपरिहृतेति देवव्यतिरेकेणेति विज्ञेयंदेवानांक्रीडनार्थायेत्युक्तत्वात् ३५ ३६ लोकत्रयस्यांतेपरितोमर्यादारूपोविहितः यस्मात्प्रतिबंधकात् सू र्यआदिर्येषांध्रुवोऽपवर्गोऽतोयेषाम् आवितन्वानाःसमंतात्प्रकाशयंतः परतोगंतुंनशक्नुवंति तावदुन्नहनमुत्सेधः तदनुरूपआयामश्चविस्तारोयस्य ध्रुवादप्युच्छ्रितत्वात्त्रिलोकीमर्यादाभूतइत्यर्थः ३७ सोयंतुलोकालोकाचलः तुरीयभागः चतुर्थोऽशः सार्धद्वादशकोट्यःमेरोरेकतइतिद्रष्टव्यम् ३८ आ शास्वदिक्षुयेऽधिनिवेशिताःतेआसते ३९

तेषांदिग्गजानांस्वविभूतीनांस्वांशभूतानांमहेंद्रादीनांचविविधवीर्योपबृंहणायसकललोकस्वस्तयेचभगवान् तस्मिन्नास्तेइत्यन्वयः किंकुर्वन् आत्मनः स्वस्यय
द्विशुद्धंसत्त्वंतत्संधारयमाणः आविष्कुर्वन्कीदृशम् धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणंयस्यतत् दोर्दंडैरुपलक्षितः सन्महाविभूतेः परमैश्वर्यस्यपतित्वादेक
येवमूर्त्यासमंतादास्ते ४० नन्वंतर्यामिणाऽतस्थेनैवसर्वंकर्तुंशक्यंकिंतस्यबहिः समंतादवस्थानेनेत्याशंक्यतस्यार्थंस्वयमेवव्याचष्टे आत्मनोयोगमाययाविरचि
तायाविविधलोकयात्रातस्यागोपीथायरक्षणायएषभगवानेवंभूतःआकल्पंवेषंगतः लीलयाप्राप्तइतिसमंतादास्तइत्यस्यार्थः ४१ अलोकपरिमाणंत्वमेरोर कृतः
सार्धद्वादशकोटयः ततोलोकालोकात् अलोकाद्वापरस्तात् विशुद्धांद्विजपुत्रानयनेऽर्जुनस्यश्रीकृष्णेनप्रदर्शिताम् ४२ विस्तारेणोक्तंब्रह्मांडमानम् सर्वतोऽपि
निरूपयति अंडमध्यगतः किंतन्मध्यंतदाह द्यावाभूम्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्यदंतरंमध्यस्थानंसर्वतः पंचविंशतिकोट्यः ४३ अंडमध्यावस्थानेकारणंतन्नाम

तेषांस्वविभूतीनांलोकपालानांविविधवीर्योपबृंहणायभगवान्परममहापुरुषोमहाविभूतिपतिरंतर्याम्यात्मनोविशुद्धसत्त्वंधर्मज्ञानवैराग्यै
श्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणंविष्वक्सेनादिभिःस्वपार्षदप्रवरैःपरिवारितोनिजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैःसंधारयमाणःतस्मिन्गिरि
वरेसमंतात्सकललोकस्वस्तयआस्ते ४० आकल्पमेवंवेषंगतएषभगवानात्मयोगमाययाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेति ४१ यों
ऽतर्विस्तारएतेनह्यलोकपरिमाणंचव्याख्यातंयद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिंविशुद्धामुदाहरंति ४२ अंडमध्यगतःसूर्यो
द्यावाभूम्योर्यदंतरम् सूर्यांडगोलयोर्मध्येकोट्यःस्युःपंचविंशतिः ४३ मृतेंऽडएषएतस्मिन्यदभूत्ततोमार्तंडइतिव्यपदेशः हिरण्यगर्भइतिय
द्धिरण्यांडसमुद्भवः ४४ सूर्येणहिविभज्यंतेदिशःखंद्यौर्महीभिदा स्वर्गापवर्गौनरकारसौकांसिचसर्वशः ४५ देवतिर्यङ्मनुष्याणांसरीसृ
पसवीरुधाम् सर्वजीवनिकायानांसूर्यआत्मादृगीश्वरः ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपं०भुवनकोशवर्णनेसमुद्रद्वीपवर्षसन्निवेशप
रिमाणलक्षणोविंशतितमोऽध्यायः २० श्रीशुकउवाच एतावानेवभूवलयस्यसंनिवेशः प्रमाणलक्षणतोव्याख्यातः एतेनहिदिवोमं
डलमानंतद्विदउपदिशंति १ यथाहिद्विदलयोर्निष्पावादीनांतेअंतरेणांतरिक्षंतदुभयसंधितम् २ तन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपतिस्तपनआत-
पेनत्रिलोकींप्रतपत्यवभासयति आत्मभासासएषउदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमा
नस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३ निर्वचनेनाह मृतेअचेतनेएषः सूर्योवैराजरूपेणय

स्मात्सविष्टः ४४ किंचसूर्येणहिविभज्यंतेदिशःखमंतरिक्षंभिदा अन्येभ्योपिविभागःस्वर्गापवर्गौभोगमोक्षदेशौरसौकांसिअतलादीनि ४५ उपासनार्थमाह दे
वादीनांसूर्यआत्माद्दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाताच ४६ इतिपंचमेटी० विंशोऽध्यायः २० एवमध्यायविंशत्याभूमर्यादानिरूपिता अतः परंद्युमर्यादापालनंत्रिभिरु
च्यते १ एकविंशेरवेःकालचक्रेणभ्रमतोऽन्वहम् स्वगत्याराशिसंचारैर्लोकयात्रानिरूप्यते २ एतावान्विस्तारेणकोट्यः पंचाशत्उत्सेधेनपंचविंशतिः १ द्विद
लयोर्मध्येयथैकस्यमानेनापरस्यमानमुपदिश्यतेतद्वत् अंतरेणतयोर्मध्येतदुभयसंधितंताभ्यामुभयतःसंलग्नम् २ उदगयनादिसंज्ञाभिर्मंदक्षिप्रसमगतिभिर्य
थाकालमारोहणादिस्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानोमकरादिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३

तत्प्रपंचयति यदेति अत्यंतवैषम्याभावात् समानीत्युक्तंसर्वथासाम्यंत्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपिवृषभमिथुनयोरेवाह्नां वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासः तथाऽपिरात्र्यपे क्षयाअधिकत्वाद्वर्धंतइत्युक्तम् एवंरात्रिवृद्धावपिदिनापेक्षयाह्रसंतिइत्युक्तम् एकैकेतिस्थूलदृष्ट्योक्तम् वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासंवैषम्यात् ४ विपर्ययाणीतिअह्ना निन्यूनानिरात्रयोऽधिका इत्यर्थः ५ वृद्धिह्रासकालमाह यावदिति ६ एवंमंदादिगतिभिः नवकोट्यइतिमेरोरुभयतोमानसोत्तरस्यांतर्विस्तारेणपंचदश लक्षाधिककोटित्रयपरिमितेनेदंपरिमंडलमानमुन्नेयम् एवंपंचदशाभिर्घटिकाभिरित्यादिषपित्रैराशिकगणितेनतत्तन्मानमुन्नेयम् अत्रापेक्षितोविशेः षः पुराणांतरादवगंतव्यः तत्रारोहणादिस्थानानिवायुपुराणेदर्शितानि सर्वग्रहाणांत्रीण्येवस्थानानिद्विजसत्तमाः स्थानंजरद्गवंमध्यंतथैरावतमुत्तरम् वैश्वानरंदक्षिणतोनिर्दिष्टमिहतत्वतइति तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकंवीथीत्रयेणत्रिधाभिद्यते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैः नागवीथीग जवीथीऐरावतीचेत्युत्तरमार्गेवीथीत्रयम् आर्षभीगोवीथीजरद्गवीचेतिवैषुवतेमध्यममार्गेवीथीत्रयम् अजवीथीमृगवीथीवैश्वानरीचेतिदक्षिणमार्गेवीथी त्रयम् तदप्युक्तंतत्रैव अश्विनीकृत्तिकायाम्यानागवीथीतिशब्दिता रोहिण्यार्द्रामृगशिरोगजवीथ्यभिधीयते पुष्याश्लेषातथादित्यावीथीचैरावती

यदामेषतुलयोर्वर्ततेतदाहोरात्राणिसमानानिभवंति यदावृषभादिषुपंचस्वराशिषुचरतितदाऽहान्येववर्धंतेह्रसतिचमासिमास्येके काघटिकारात्रिषु ४ यदावृश्चिकादिषुपंचस्ववर्ततेतदाऽहोरात्राणिविपर्ययाणिभवंति ५ यावद्दक्षिणायनमहानिवर्धतेयावदुदगयनंरात्र यः ६ एवंनवकोट्यएकपंचाशल्लक्षाणियोजनानांमानसोत्तरगिरिपरिवर्तमानस्योपदिशंति तस्मिन्नैंद्रींपुरींपूर्वस्मान्मेरोर्देवधानींनामदक्षि णतोयाम्यांसंयमनींनामपश्चाद्वारुणींनिम्लोचनींनामउत्तरतः सौम्यांविभावरींनामतासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीतिभूतानांप्रवृ त्तिनिमित्तानिसमयविशेषेणमेरोश्चतुर्दिशम् ७

स्मृता एतास्तुवीथयस्तिस्रउत्तरोमार्गउच्यते तथाद्वेचापिफाल्गुन्योमघाचैवार्षभीमता हस्तश्चित्रात थास्वातिर्गोवीथीतितुशब्दिता ज्येष्ठाविशाखानुराधावीथीजारद्गवीमता एतास्तुवीथयस्तिस्रोमध्यमोमार्गउच्यते मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिश ब्दिता श्रवणंचधनिष्ठाचमार्गीशतभिषस्तथा वैश्वानरीभाद्रपदेरेवतीचैवकीर्तिता एतास्तुवीथयस्तिस्रोदक्षिणोमार्गउच्यतइति याम्याभरणी आदित्याअ दितिर्देवताकापुनर्वसुः मार्गीमृगवीथी एवंस्थितेउत्तरायणेध्रुवेणयुगाक्षकोटिनिबद्धवायुपाशद्वयाकर्षणेरथस्यारोहणम् तथाभ्यंतरमंडलप्रवेशोगतिमांद्यंचे तिदिनवृद्धिः रात्रिह्रासश्च दक्षिणायनेचप्रेरणादवरोहणेबहिर्मंडलप्रवेशोगतिशैघ्र्यंचेत्यहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवतेतुपाशसाम्यात्समावस्थानेमध्यमंडलप्रवे शोगतिसाम्यंचेत्यहोरात्रयोः साम्यमिति तथाचपुराणांतरम् आकृष्येतेयदातौतुध्रुवेणसमधिष्ठितौ तदाभ्यंतरतः सूर्योभ्रमतेमंडलानितु ध्रुवेणमुच्यमानेन पुनारश्मियुगेनतु तथैवबाह्यतः सूर्योभ्रमतेमंडलानिचेति नदेतदुक्तम् यदामेषतुलयोरित्यादिनाउदयास्तादिकंवक्तुमाह तस्मिन्मानसोत्तरेमेरोः पूर्वतऐंद्रीं पुरीमुपदिशंतीत्यनुषंगः तासुपुरीषुउदयादीन्युपदिशंति चतुर्दिशमित्युक्तेयेमेरोर्दक्षिणदेशेतेषामैंद्रीमारभ्यपूर्वादयः येपश्चिमेतेषांयाम्यामारभ्ययेउत्तरेतेषांवा रुणीमारभ्ययेपूर्वेतेषांसौम्यामारभ्य ७

तत्रत्यानांमेरुस्थानाम् सव्येनेति नक्षत्राभिमुखतया स्वगत्यामेरुंवामतः कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्तप्रवहाख्य वायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात्प्रत्यहंदक्षिणतः क
रोति अतश्चक्रगतिवशादतिदूरतो भूसंलग्नस्येवदर्शनमुदयः आकाशमारूढस्येवदर्शनंमध्यान्हः भूमिंप्रविष्टस्येवादर्शनमस्तमयः ततोऽतीवदूरगमनेनिशीथइ
ति समुद्रतीरस्थदृष्ट्याच अद्भ्योवाएषप्रातरुदेत्यपःसायंप्रविशतीतिव्यवहारोनवस्तुतः तदुक्तंवैष्णवे उदयास्तमयेचैवसर्वकालंतुसंमुखे दिशास्वशेषासुतथामैत्रे
यविदिशासुच येर्यत्रदृश्यतेभास्वान्सतेषामुदयःस्मृतः तिरोभावंचयत्रैतितत्रैवास्तमनंरवेः नैवास्तमनमर्कस्यनोदयःसर्वदासतः उदयास्तमनाख्यंहिदर्शना
दर्शनंरवेः शक्रादीनांपुरेतिष्ठन्स्पृशत्येषपुरत्रयम् विकर्णौद्वौविकर्णस्थत्रीन्कोणान्द्वेपुरेतथेति अतएवतत्रैवोक्तम् तस्माद्दिश्युत्तरस्यांवैदिवारात्रिःसदैवहि स
र्वेषांद्वीपवर्षाणांमेरोरुत्तरतःस्थितइति यतोयत्रयःपश्यतिसैवतस्यप्राचीतस्यचवामतोमेरुस्तिष्ठतीति ८ यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनियमंदर्शयति यत्रोदेती
त्यादिना स्पंदेनस्वेदोद्गमेनप्रस्वापयतिनिशीथंकरोति येतंसमनुपश्येरन् प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः ९ साधिकानिपंचविंशतिसहस्राधिकानि १० सहवासहैवय

तत्रत्यानांदिवसमध्यंगतएवसदादित्यस्तपतिसव्येनाचलंदक्षिणेनकरोति ८ यत्रोदेतितस्यहसमानसूत्रनिपातेनिम्लोचति यत्रक्वच
नस्पंदेनाभितपतितस्यहैषसमानसूत्रनिपातेप्रस्वापयति तत्रगतंनपश्यंतियेतंसमनुपश्येरन् ९ यदाचैन्द्र्याःपुर्याःप्रचलतेपंचदशघटि
काभिर्याम्यांसपादकोटिद्वयंयोजनानांसार्द्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानिचोपयाति १० एवंततोवारुणींसौम्यामैन्द्रींचपुनस्तथाऽन्येचग्रहाः
सोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेसमभ्युद्यंतिसहवानिम्लोचंति ११ एवंमुहूर्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयी
मयोऽसौचतसृषुपरिवर्ततेपुरीषु १२ यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्नेमित्रिणाभिसंवत्सरात्मकंसमामनंति तस्याक्षोमेरोर्मूर्धनिकृतोत्तरभागो
यत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति १३ तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोऽक्षस्तुरीयमानेनसंमितस्तैलयं
त्राक्षवद्ध्रुवेकृतोपरिभागः १४ रथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगोयत्रहयाश्छंदोनामानःसप्ता
रुणयोजितावहंतिदेवमादित्यम् १५ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चाच्चनियुक्तःसौत्येकर्मणिकिलास्ते १६

घपिवस्तुतः सूर्यस्यापिनक्षत्रैःसहैवो
दयास्तमयौतथाऽपितत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेवतत्साहित्यमुक्तम् ११ त्रयीमयइत्याद्युपासनार्थम् १२ द्वादशमासाआरायस्य षड्ऋतवोनेमयो
यस्यत्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयोयस्य कृतइतरभागोयस्य मानसोत्तरगिरौलक्षसार्धादुपरिवायुबद्धभूमावितिद्रष्टव्यम् चक्रंवाताबद्धमुच्छ्रितमितिमंतव्यम्
अन्यथाप्युतमात्रोच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरस्यमेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वादक्षस्यसाम्यानुपपत्तेः १३ तस्मिन्नक्षेचक्रप्रांतेकृतमूलः निबद्धपूर्वभागः प्रथमाक्षोमे-
रुमानसोत्तरायतःसार्द्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणः तस्यतुर्यमानेनसार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षमानेनध्रुवेकृतः वायुपाशेननिब
द्धःउपरिभागोयस्य १४ नीडउपवेशस्थानम् गायत्र्यादिछंदोनामानः अरुणेनयोजिताःसंतोदेवंवहंति १५ पुरस्तात्स्थितोऽपिपश्चात्प्रत्यङ्मुखआस्ते
यद्वा सूर्यस्यपुरस्तात्तस्यैवपश्चिमत्वात्पश्चादित्युक्तम् अश्वस्थानंचवायुनोक्तम् सप्ताश्वरूपछंदांसिवहंतेवामतोरविम् चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःस
माहितइति १६

सूक्तवाकायसक्तभाषिताय १७ एकैकशश्चतुर्दशद्वंद्वशःसप्तगणाःसंतोमासिमास्युपासतइत्यन्वयः १८ गव्यूतिःक्रोशद्वयंसगव्यूत्युत्तरंयथाभवतितथा १९ इति पंचमस्कंधेटीकायामेकविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशेसोमशुक्रादेःस्थानमाहोत्तरोत्तरम् तत्तद्गत्यनुसारेणइष्टानिष्टेतथानृणाम् १ राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणंच उपवर्णितम् सव्येनचलन् दक्षिणेनकरोतीतिवदता अमुष्यवयंकथमनुमीमहि एतत्कथंज्ञास्यामोविरुद्धत्वादित्यर्थः १ चक्रवशात्स्वतश्चगतिद्वयमविरुद्धमितिप रिहारार्थः २ तत्तत्कालनियमेनकर्मणांविशुद्धेःसाद्गुण्यस्यनिमित्तभूतमात्मानंविभज्यविजिज्ञास्यमानःवितर्क्यमाणः यथोपजोषंयथाकर्मभोगमृतुगुणान्शीतो- ष्णादीन् ३ वर्णाश्रमानुचारानुवर्तिनःपुरुषास्त्रय्याआम्नातैःकर्मभिरिंद्रादिरूपंयोगवितानैश्चध्यानादिभिरंतर्यामिरूपंपूजयंतः ४ सएवस्वगत्यामासादिव्यवहार

तथावालखिल्याऋषयोंऽगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताःसंस्तुवंति १७ तथाऽन्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रा मण्योयातुधानादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथङ्नानानामानःपृथक्कर्मभिर्द्वंद्वशउपासते १८ लक्षोत्तरंसार्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवलयस्यक्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९ इतिश्रीभा॰पंच॰ज्योतिश्चक्रसूर्यर थमंडलवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः २१ राजोवाच यदेतद्भगवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभिमुखं चप्रचलितंचाप्रदक्षिणंभगवतोपवर्णितमनुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ सहोवाच यथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणां पिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वादेवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधा वमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात् २ सएषभगवानादिपुरुषएवसाक्षान्नारायणोलो कानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपिचवेदेनविजिज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिष्वृतुषुयथोपजोष मृतुगुणान्विदधाति ३ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्याविद्ययावर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चावचैःकर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोऽजसा श्रेयःसमधिगच्छंति ४ अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्भुंक्तेराशिसंज्ञान्संवत्सरा वयवान्मासःपक्षद्वयंदिवानक्तंचेतिसपादर्क्षद्वयमुपदिशंति यावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपदिश्यतेसंवत्सरावयवः ५ अथचयाव तार्धेननभोवीथ्यांप्रचरतितंकालमयनमाचक्षते ६ अथचयावन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकार्त्स्न्येनसहभुंजीततंकालंसंवत्सरंपरिव त्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंवत्सरमितिभानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिःसमामनंति ७

कारणमित्याह सएषलोकानामात्माद्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येयन्न भोवलयमंतरिक्षंतस्यमध्येयत्कालचक्रंतद्गतः राशिभिर्मेषादिभिःसंज्ञायेषाम् चैत्रादिसंज्ञास्तुचांद्रमासानाम् मासमाह पक्षद्वयंमासइति चांद्रेणमानेनसपादं महानक्षत्रद्वयंसौरेणदिवानक्तंचअहोरात्रमितिपित्र्येणषष्ठमंशंराशिद्वयम् ५ ६ मंडलाभ्यांसहभुंजीत सहसहितःसूर्यःयदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवतितदासौर चांद्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमोभवति ससंवत्सरः ततःसौरमानेनवर्षेषट्दिनानिवर्धंते चांद्रमानेनषड्ह्रसंतीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंपंचवर्षाणिगच्छंतितन्मध्येद्वौमलमासौभवतः ततःपुनःषष्ठःसंवत्सरोभवति तदेवमवांतरभेदेनसंवत्सरादिपंचकंसमामनंति ७ ७२

सोमादीनामपिस्थानंकार्यंचाह एवंचंद्रमाइति अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यःसपादर्क्षाभ्यांसपाददिनद्वयेन सर्वेषांजीवनिवहानांप्राणःअन्नमयत्वादमृतमयत्वा
च्च अतएवजीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ९ तदेवाह यएषइति १० दक्षिणेनैवनतुतेषांपृथगन्यागतिरस्तीत्यर्थः कालायनेकालचक्रे उत्तराषाढाश्रवणसंधावभिजिन्न
क्षत्रंफलविशेषेणपृथक्कल्पितंतेनसह तथाचश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रंउपरिष्टादषाढानांअधस्ताच्छ्रोणायाइति ११ पुरतः सूर्येणभोक्ष्यमाणेनक्षत्रेप-

एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमानोऽर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यांमासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमु
ग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथवापूर्यमाणाभिश्चकलाभिरमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितॄणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां
वितन्वानःसर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चएकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ९ यएषषोडशकलःपुरुषोभगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो
देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति १० ततउपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुं
दक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताऽष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैववा
ऽर्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानांनित्यदाऽनुकूलएवप्रायेणवर्षयंश्चारेणानुमीयतेसवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः
१२ उशनसाबुधोव्याख्यातः ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदाऽर्काद्व्यतिरिच्येततदाऽतिवाताऽ
भ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ अतऊर्ध्वमंगारकोऽपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीन्द्वा
दशानुभुंक्तेयदिनवक्रेणाभिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः १४ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मि
न्राशौपरिवत्सरंचरतियदिनवक्रःस्यात्प्रायेणानुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मि
न्राशौत्रिंशन्मासान्विलंबमानःसर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्ष
योजनांतरउपलभ्यंते यएवलोकानांशमनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति १७ इतिश्रीभागवतेम०पंच०
ज्योतिश्चक्रवर्णनेद्वाविंशोऽध्यायः २२ श्रीशुकउवाच अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभि
वदंति यत्रहमहाभागवतोध्रुवऔत्तानपादिरग्निनेंद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनधर्मेणचसमकालयुग्भिः सबहुमानंदक्षिणतःक्रियमाण
इदानीमपिकल्पजीविनामाजीव्यउपास्ते तस्येहानुभावउपवर्णितः १

श्चाद्भुंक्ते सहैवभुज्यमानेचारेणक्रमस्थनक्षत्राद्यतिक्रमेणवृष्टेर्विष्टंभः स्तंभ
नंयस्माद्ग्रहात्तमुपशमयतीतितथा १२ बुधोव्याख्यातःपुरतःपश्चात्सहैववाचरतीति किंचिद्विशेषंचाह ततइत्यादिना आशंसतेसूचयति १३ अघशंसः
दुःखसूचकः यदिनवक्रेणाभिवर्तते तर्हित्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः १४ यदिनवक्रःस्यात्तर्हिपरिवत्सरम् १५ १६ १७ इतिपं०टी० द्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशेध्रु
वस्थानंज्योतिश्चक्राश्रयंततः शिशुमारस्वरूपेणहरेश्चस्थितिरुच्यते १ यत्तत्प्रसिद्धंविष्णोःपदंयत्रध्रुवउपास्तेतिष्ठतीत्यन्वयः समकालमेवयुज्यंतइतितथातैर्न
क्षत्ररूपैः १

मेढीस्तंभेबद्धाधान्याक्रमणपशवोबलीवर्दाः २ कर्मसारथिः सहायोयेषाम् ३ ईश्वराधारत्वात् पतनशंकैवनास्तिइतिवक्तुंमतांतरमाह केचिदिति ज्योतिर
नीकंज्योतिश्चक्रम् योगधारणायांस्थितमितिशेषः ४ लांगूले अग्रादधोभागे उदगयनानिअभिजिदादीनिपुनर्वस्वंतानि चतुर्दशदक्षिणपार्श्वेदक्षिणायनानि
पुष्यादीन्युत्तराषाढांतानिचतुर्दशवामपार्श्वे ५ तदेवस्थानविशेषेणविभज्यदर्शयति पुनर्वसूपुष्यावित्यादिना पुनर्वसूरुदगयनांत्यंनक्षत्रम् पुष्योदक्षिणा

सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वद
वभासते यथामेढीस्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति २ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नं
तर्बहिर्योगेनकालचक्रआयोजिताध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरिचंक्रमंति नभसियथामेघाःश्येनादयोवायुवशाःक
र्मसारथयःपरिवर्तंतेएवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंति ३ केचनैतज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसंस्था
नेनभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति ४ यस्यपुच्छाग्रेऽवाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितः तस्यलांगूलेप्रजा
पतिरग्निरिंद्रोधर्मइति पुच्छमूलेधाताविधाताचकट्यांसप्तर्षयः तस्यदक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुन
क्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानितुसव्येयथाशिशुमारस्यकुंडलाभोगसंनिवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाःसमसंख्याभवंति
पृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतः ५ पुनर्वसूपुष्यौदक्षिणवामयोःश्रोण्योरार्द्राश्लेषेचदक्षिणवामयोःपश्चिमयोःपादयोःअभिजिदु
त्तराषाढेदक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यंश्रवणपूर्वाषाढेदक्षिणवामयोर्लोचनयोःधनिष्ठामूलंचदक्षिणवामयोःकर्णयोःमघादीन्यष्ट
नक्षत्राणिदक्षिणायनानिवामपार्श्ववंक्रिषुयुंजीत तथैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षिणपार्श्ववंक्रिषुप्रातिलोम्येनप्रयुंजीत शतभि
षाज्येष्ठेस्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ उत्तराहनावगस्तिरधराहनौयमः मुखेषुचांगारकःशनैश्चरउपस्थेबृहस्पतिः ककुदिवक्षस्यादि
त्योहृदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुशनाःस्तनयोरश्विनौबुधःप्राणापानयोराहुर्गलेकेतवःसर्वांगेषुरोमसुसर्वेतारागणाः ७ एतदुहैव
भगवतोविष्णोःसर्वदेवतामयंरूपमहरहःसंध्यायांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेत नमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिमिषांपत
येमहापुरुषायधीमहीति ग्रहर्क्षताराममयमाधिदैविकंपापापहंमंत्रकृतांत्रिकालंनमस्यतःस्मरतोवात्रिकालंनश्येततत्कालजमाशुपापम्
८ इतिश्रीभा० पं० शिशुमारसंस्थानंनामत्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३

यनस्याद्यम् आर्द्राश्लेषेतयोर्निरंतरे अभिजिदुत्तराषाढेउत्तरदक्षिणाय
नयोराद्यंतनक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढेधनिष्ठामूलंचतयोरप्युत्तरपूर्वेमघादीनियान्यनुराधांतानि दक्षिणायनान्यष्टतानिवामपार्श्ववंक्रिषुवामपार्श्वास्थिषु मृग
शीर्षादीनिप्रातिलोम्येनपूर्वाभाद्रपदांतानि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्टतानिदक्षिणपार्श्वे शतभिषक्ज्येष्ठेउत्तरदक्षिणायनयोर्यंऽवशिष्टेतेस्कंधयोः ६ यमोन
क्षत्ररूपः तथानारायणोऽश्विनौचककुदिगलपृष्ठशृंगे ७ ज्योतिषोलोकायाश्रयायकालायनायकालचक्ररूपायनमोधीमहिइतिमंत्रेणोपतिष्ठेत मंत्रकृतांपू
र्वोक्तमंत्रंजपताम् ८ इतिपं० टीकायांत्रयोऽध्यायः २३

एवंत्रिभिर्द्युमर्यादापालनंवर्णितंतथा अधोभुवनमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते १ चतुर्विंशेरवेर्धःकस्वर्भान्वादिस्थितिः क्रमात् अतलादिबिलस्वर्गमर्यादाः
सप्तवर्णिताः२ सूर्यमारभ्यध्रुवांतंसंनिवेशंनिरूप्येदानींसूर्यादधस्तान्निरूपयति अधस्तादितिस्वर्भानुः राहुः अलभतलेभे सिंहिकायाःपुत्रः १ ग्रहणंवक्तुमाह
यददःप्रतपतस्तरणेर्मंडलम् अमृतपानेमध्यप्रवेशेनतयोर्व्यवधानंकरोतीतितथाअतएवैताभ्यांसूचितत्वाद्धरेमनुबध्नातीतितथा ३ भागवतंचक्रंपरिवर्तमानं
परिभ्रमत् अभिअभिमुखंमुहूर्तमवस्थितः सन् इति एवमंतरातदवस्थानमुपरागंवदंति तत्रचक्रऋजुवक्रस्थितिभ्यामर्धग्राससर्वग्रासौनतुग्रासोऽस्तिदूरांतरत्वा
द्इतावन्मात्रेयोजनायुते ४ अंतरिक्षंग्रहहीनम् तस्यावधिमाह यावद्वायुःप्रवातीतितीव्रोवाति तस्याप्यवधिमाह यावन्मेघाः ५ पृथिव्याउपरिभूर्लोकावधि

श्रीशुकउवाच अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वंग्रहत्वंवाऽलभतभगवदनुकंपयास्वयमसु
रापसदःसैंहिकेयोह्यतदर्हः तस्यतातजन्मकर्माणिचोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतस्तद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षते द्वाद
शसहस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यः पर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधःसूर्यचंद्रमसावभिधावति २ तन्निशम्योभयत्रापिभगवतारक्षणा
यप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंदयितमस्त्रंतत्तेजसादुर्विषहंमुहुःपरिवर्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्त
तेतदुपरागमितिवदंतिलोकाः ३ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्रएव ४ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतग
णानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुःप्रवातियावन्मेघाउपलभ्यंते ५ ततोऽधस्ताच्छतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येनसुपर्णा
दयःपतत्रिप्रवराउत्पतंतीति ६ उपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराःएकैकशोयोजनायुतांतरेणायाम
विस्तारेणोपकॢप्ताः अतलंवितलंसुतलंतलातलंमहातलंरसातलंपातालमिति ७ एतेषुहिबिलस्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानं
दविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषुदैत्यदानवकाद्रवेयानित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरागृहपतयईश्वरादप्य
प्रतिहतकामामायाविनोदानिवसंति ८ येषुमहाराजमयेनमायाविनाविनिर्मिताः पुरोनानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राका
रगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैःसमलंकृताश्चका
सति ९

माह यावद्धंसादयः पार्थिवाविकाराः ६ योजनायुतांतरेणप्रत्येकमुच्छ्रिताः आयामोयः कटाहस्यतावद्विस्तारेण ७ सामान्येनविवराणिवर्णो
यति एतेष्वित्यादिना अथातलइत्यंतः प्राक्तनेनग्रंथेन एतेषुदैत्यादयोनिवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषुअधिकः कामभोगश्चऐश्वर्यानंदश्चविभूतिश्चसंपत्तिः तैः
सुसमृद्धभवनादयोयेषुकथंभूताः नित्यप्रमुदिताअनुरक्ताः कलत्रादयोयेषांनप्रतिहतः कामोयेषांमायाविनोदोयेषाम् ८ किंच हेमहाराजयेषुमयेननिर्मि
ताः पुरश्चचकासतइत्यन्वयः कथंभूताः नानायेमणिप्रवरास्तेषांप्रवेकाःमुख्याः तैर्विरचितैर्विचित्रैर्भवनादिभिः तथाविवरेश्वराणांगृहोत्तमैश्चसमलंकृ
ताः कीदृशैःगृहोत्तमैः नागाश्चअसुराश्चमिथुनीभूताः पारावतादयश्चतैराकीर्णाः कृत्रिमाभूमयोयेषुतैः पाठांतरेनानास्त्वनत्वंमिथुनविशेषणम् ९

उद्यानानि च अतितराममरलोकश्रियमतिशायितानि येषु चकासतीत्यन्वयः काभिः श्रीभिः केषाम् कुसुमफलस्तबकाश्च सुभगाः किसलयानि च तैरेवनताः रुचिरा विटपा येषां विटपानां लतानामंगैरालिंगितानां श्रीभिः नथा समिथुनाश्चक्रवाकादिमिथुनसहिता ये विविधा विहंगाः तद्युक्तानां जलाशयानां च श्रीभिः कीदृशानाममलैर्जलैः पूर्णानां पुनरपि कैरतिशायितानि झषकुलोल्लंघनेन क्षुभितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन् यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं यैस्तेषाम् र्थात्पक्षिणामेकोऽस्वंडोयो विहारस्तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधस्वनादयः तैर्यैइंद्रियोत्सवास्तैश्च यथासमिथुनेत्यादेरुत्तरेणैव संबंधः सनइंद्रियादिभिरिति स्वनादीनां विशेषणम् तत्र नीरजं सामान्येन कमलं लोहितं शतपत्रं तद्विशेषः १० अहोरात्रादिभिर्यद्भयं तन्नोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ११ १२ क्लमः श्रमः ग्ला

उद्यानानि चातितरां मनइंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तबकसुभगकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लतांगालिंगितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशायितानि १० यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्र हि महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वं तमः प्रबाधंते १२ न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवंति १३ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् १४ तस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति १५ अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिर्मायाः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयंति यस्य च जृंभमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमिति अयुतमहागजबलः आत्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव १६ ततोऽधस्तात्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयंति १७

निरनुत्साहः १३ कल्याणानां मंगलरूपाणाम् १४ यस्मिन्भगवत्तेजसि प्रविष्टे पुंसवनानि गर्भाः आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ ज्ञेयौ १५ सवर्णे रताः स्वैरिण्यः कामिन्यस्त्वसवर्णेऽपि तत्राप्यनतिचंचलाः पुंश्चल्यः बिलायनं बिलायतनं साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वा स्वे ये असाधारणा विलासाः तत्पूर्वकोऽवलोकस्तेनानुरागयुक्तं स्मितं तेन संलाप उपगूहनं च तदादिभिः यस्मिन्रसे उपयुक्ते सेविते १६ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरग्निस्तेन निष्ठ्यूतं फूत्कृत्य त्यक्तम् असुरेंद्राणामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः १७

सुतलेबलिरधुनाऽप्यास्तइत्यन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्यप्रियंकर्तुमिच्छता प्रथमंपराक्षिप्तमपहृतंलोकत्रयंयस्यसः पुनर्भगवतोऽनुकंपयैवतत्रप्रवेशितःसन् कीदृ
शेन योऽदितेःसकाशाद्भूत्वाबटुवामनरूपेणलब्धकायस्तेन १८ केचित्तस्यसुतलराज्यंभूमिदानफलंमन्यंतेतन्निराकरोति नोएवैतदिति यद्बिलनिलयेविवरस्था
नेऐश्वर्यमेतत् भूमिदानस्यसाक्षात्कारः फलंनभवत्येवकुतइत्यपेक्षायामेवंभूतस्यदानस्यसाक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह यत्तस्मैसिद्धंदानंतस्यतदेवाह भगवत्यशेष
जीवनिकायानांजीवभूतश्चासावात्मभूतश्चसर्वजीवनियंताचासावात्मारामश्चेत्यर्थः तस्मिन्संप्रतिपादितस्य १९ किंच यस्यनामक्षुताद्दिषुचविवशोःसकृदपि
गृणन् कर्मबंधंविधुनोति कथंभूतम् यस्यप्रतिबाधनंलिहमुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते यन्निहत्यर्थंयोगसांख्यादिक्लेशाननुभवंतीत्यर्थः तंकर्मबंधंत्यजति २० तत्त
स्मिन्भगवतांभक्तानांज्ञानिनांचयथायथमात्मदेज्ञानदेहशेआत्मतमेच समर्पितस्यभूमिदानस्यनतत्फलमितिपूर्वेणैवसंबंधः २१ किंच नेदंभगवदनुकंपाफलं

ततोऽधस्तात्सुतलउदारश्रवाः पुण्यश्लोकोविरोचनात्मजोबलिर्भगवतामहेंद्रस्यप्रियंचिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायोभूत्वाबटुवामनरूपेणपरा
क्षिप्तस्वलोकत्रयोभगवदनुकंपयैवपुनःप्रवेशितइंद्रादिष्वविद्यमानयासुसमृद्ध्याश्रियाऽभिजुष्टःस्वधर्मेणाराधयंस्तमेवभगवंतमाराधनीयमप
पगतसाध्वसआस्तेऽधुनाऽपि १८ नोएवैतत्साक्षात्कारोभूमिदानस्ययत्तद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूते परमात्मनिवासुदेवे
तीर्थतमेसर्वजीवनियंतर्यात्मारामेपात्रउपपन्नेपरयाश्रद्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादितस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलनिलये
श्वर्यम् १९ यस्यहवावक्षुतपतनप्रस्खलनादिषुविवशःसकृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसाविधुनोतियस्यहैवप्रतिबाधनंमुमुक्षवो
ऽन्यथैवोपलभंते २० तद्भगवतामात्मवतांसर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मतमेच २१ नवैभगवान्नूनममुष्यानुजग्राह यदुतपुनरात्मानुस्मृतिमो
षणंमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति २२ यत्तद्भगवताऽनधिगतान्योपायेनयाच्ञाछलेनोपहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशै
श्चसंप्रतिमुक्तोगिरिदर्यांचापविद्धइतिहोवाच २३ नूनंबतायंभगवानर्थेषुननिष्णातोयोऽसाविंद्रोयस्यसचिवोमंत्रायवृतएकांततोबृह
स्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आत्मनश्चाशिषोनोएवतद्दास्यमतिगंभीरवयसः कालस्यमन्वंतरपरिवृत्तंकियल्लो
कत्रयमिदम् २४

मपिकिंत्वेकांतभक्तस्यतस्यांतरायमात्रमित्याह नेति भगवान् अमुष्यअमुंनैवानुगृहीतवान् तत्र हेतुः यदुतेति आत्मनईश्वरस्यानु
स्मृतिंमुष्णातीतितथा तदुक्तम् वासुदेवेमनोयस्यजपहोमार्चनादिषु तस्यांतरायोमैत्रेयदेवेंद्रत्वादिकंफलमिति २२ तस्यैकांतभक्तिंसप्रपंचामाह यत्तदिति
प्रसिद्धमितिवक्ष्यमाणमुवाचेत्यन्वयः कथंभूतः अनधिगतः अन्यउपायोयेनतेनभगवतायाच्ञाछलेनापहृतंस्वशरीरमात्रावशेषितंलोकत्रयंयस्यसम्यक्प्रति
मुक्तोबद्धः अपविद्धः प्रक्षिप्तोऽपिसन् २३ बतेतिखेदे भगवान्विद्वानपियोऽसाविंद्रः यस्यैकांतेनबृहस्पतिः सचिवः सहायः यतोमंत्रार्थंवृतःसोऽपिपुरुषार्थेषु
नूनंननिष्णातः ननिपुणः यतउपेंद्रेणद्वारभूतेनतमुपेंद्रंविहायात्मानंमांलोकत्रयमयाचततंमंत्रप्रदंबृहस्पतिमतिहायेतिवातस्मिन्प्रसन्नेसएववरणीयोनलोक
त्रयंयतस्तदतितुच्छमित्याह अतिगंभीरमनंतंवयोयस्यतस्यकालस्ययन्मन्वंतरंतेनपरिवृत्तंविपर्यस्तंलोकत्रयमिदंकियत् २४ ६२ ६२ ६२

प्रह्लादस्त्वेकएवार्थेनिष्णातइत्याह यस्यानुदास्यमिति स्वपितरिउपरतेसतिस्वपित्र्यंपदंभगवतादीयमानमपिभगवतःखलुपरमन्यदितिकृत्वानतुजग्राहेत्य
र्थः २५ ननुत्वमतिवीरःकुतस्तमेवबहुमन्यसेतत्राह तस्यानुपथमनुवर्त्म अमृजिताअक्षीणाः कषायारागादयोयस्य परिहीणोभगवदनुग्रहोयस्यसको
वाउपगंतुमिच्छतीति २६ अथशुकोक्तिः नन्वेवंभूतश्चेद्बलिस्तर्हितस्यैवचरितंविस्तरेणकथ्यतांतत्राह तस्यबलेरनुचरितमुपरिष्टादष्टमेविस्तारिष्यते यस्य
द्वार्यवतिष्ठतेनिजजनेष्वनुकंपितंकृतानुकंपंहृदयंयस्य द्वारपालकर्मदर्शयति येनश्रीनारायणेनबलेर्द्वारिविशन्दशकंधरउच्चाटितः केनपदातत्राप्यंगुष्ठेने
व २७ हरिणास्वभक्तोबलिःसुतलेनिहितःसुखमास्ते एवंमहादेवभक्तोऽपिमयस्तलातलेसुखमास्तइत्याह ततइति लब्धंपदंस्थानंयेनमहीयतेपू

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहःकिलवव्रेनतुस्वपित्र्यंयदुताकुतोभयंपदंदीयमानंभगवतःपरमितिभगवतोपरतेखलुस्वपितरि २५
तस्यमहानुभावस्यानुपथममृजितकषायःकोवाऽस्मद्विधःपरिहीणभगवदनुग्रहउपजिगमिषतीति २६ अथतस्यानुचरितमुपरिष्टा
द्विस्तरिष्यतेयस्यभगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठतेनिजजनानुकंपितहृदयोयेनांगुष्ठेनपदादशकंधरो
योजनायुतायुतंदिग्विजयउच्चाटितः २७ ततोऽधस्तात्तलातलेमयोनामदानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवतापुरारिणात्रिलोकीशंचिकीर्षु
णानिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदोमायाविनामाचार्योमहादेवेनपरिरक्षितोविगतसुदर्शनभयोमहीयते २८ ततोऽधस्तान्महा
तलेकाद्रवेयाणांसर्पाणांनैकशिरसांक्रोधवशोनामगणःकुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधानामहाभोगवंतःपतत्रिराजाधिपतेःपुरु
षवाहादनवरतमुद्विजमानाःस्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेनक्वचित्प्रमत्ताविहरंति २९ ततोऽधस्ताद्रसातलेदैतेयादानवाःपणयोनाम
निवातकवचाःकालेयाहिरण्यपुरवासिनइतिविबुधप्रत्यनीकाउत्पत्त्यामहौजसोमहासाहसिनोभगवतःसकललोकानुभावस्यहरेरेवते
जसाप्रतिहतबलावलेपाबिलेशयाइववसंति येवैसरमयेंद्रदूत्यावाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ३० ततोऽधस्तात्पातालेनागलोकपत
योवासुकिप्रमुखाःशंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयोमहाभोगिनोमहामर्षानिवसंति तेषा
मुहवैपंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणांफणासुविरचितामहामणयोरोचिष्णवःपातालविवरतिमिरनिकरंस्वरोचिषाविधमंति ३१ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेपंच॰ चतुर्विंशोऽध्यायः २४

ज्यते २८ नैकशिरसामनेकफणानांगणोऽस्ति एतत्प्रपंचयति कुहकेति महाभोगवंतोमहाका
याःपुरुषवाहात्हरेर्वाहनात् २९ विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलेष्वपिलोकेष्वनुभावोयस्यतस्यैवतेजसासुदर्शनेन प्रतिहतोबलावलेपोवीर्यमदोयेषा
म् बिलेशयाःसर्पाइव इंद्रदूत्याप्रयुक्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः एवंहिवैदिकमाख्यानंपणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुंसरमांदेवशुनीमिंद्रेणप्रहितांसंधिमि-
च्छंतःपणयःप्राहुः किमिच्छंतीसरमेत्यादिसाचसंधिमनिच्छंतींद्रस्तुतिपूर्वकंतान्प्रतिपरुषमाह हताइंद्रेणपणयःशयध्वमित्यादितेचतच्छ्रुत्वाबिभ्यतीति
महाभोगिनःमहाफणामहानमर्षःक्रोधोयेषांपंचादिसंख्यानिशीर्षाणियेषाम् शीर्ष्णामितिवक्तव्येशीर्षाणामित्यार्षः ३१ इतिपं॰ टी॰ चतुर्विंशोध्यायः २४

पंचविंशेततोऽधस्तादाहशेषस्यसंस्थितिम् संजिहीर्षोरिदंकालेयत्ररुद्रसमुद्भवः १ तस्यपातालस्यकोऽसावनंतःसात्वतीयाःसात्वततंत्रनिष्ठाःचतुर्व्यूहोपासने
यंसंकर्षणमित्याचक्षते तथाख्यानेहेतुःद्रष्टृदृश्ययोःसम्यक्कर्षणमेकीकरणंयेनतत् कुतःअहमित्यभिमानोलक्षणंचिह्नमधिष्ठातुर्यस्य अहंकाराधिष्ठानेनदृग्दृ
श्यसंकर्षणात्संकर्षणइत्यर्थः १ अनंतत्वमाह यस्येदमिति यच्छब्दानांसएषभगवाननंतइत्युत्तरेणान्वयः २ तामसत्वमाह यस्येदंविश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः
अमर्षेणविरचितेरुचिरीकृतेकुटिलीकृतेभ्रमंत्योर्भ्रुवोतयोर्मध्यम् उत्तंभयन्नुन्नमयन् ३ सुभगत्वमाह यस्यांघ्रिकमलयुगुलेऽरुणाविशदानखाएवमणयः
तेषांखंडःसमूहःतस्यमंडलेषुपरिस्फुरतांकुंडलानांप्रभयामंडितानिगंडस्थलानियेषुतानि ४ चारुणीअंगवलयेविलसिताश्चतेविशदाश्चविपुलाश्चधवलाश्च

श्रीशुकउवाच तस्यमूलदेशेत्रिंशद्योजनसहस्रांतरआस्तेयावैकलाभगवतस्तामसीसमाख्याताऽनंतइतिसात्वतीयाद्रष्टृदृश्ययोः
संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणंसंकर्षणमित्याचक्षते १ यस्येदंक्षितिमंडलंभगवतोऽनंतमूर्तेःसहस्रशिरसएकस्मिन्नेवशीर्षणिध्रियमा
णंसिद्धार्थइवलक्ष्यते २ यस्यहवाइदंकालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेणसांकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहस्त्र्यक्ष
स्त्रिशिखंशूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३ यस्यांघ्रिकमलयुगुलारुणविशदनखमणिखंडमंडलेष्वहिपतयःसहसात्वतर्षभैःएकांतभक्तियोगे
नावनमंतःस्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडलमंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणिप्रमुदितमनसःखलुविलोकयंति ४ यस्यैवहिनागरा
जकुमार्यआशिषआशासानाश्चारुंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेषुगरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिं
पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणाऽवलोकनय
नवदनारविंदंसव्रीडंकिलविलोकयंति ५ सएवभगवाननंतोऽनंतगुणार्णवआदिदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगोलोकानांस्वस्तयआस्ते ६
ध्यायमानःसुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनःसुललितमुखरिकाऽमृतेनाप्यायमानः
स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियंवैजयंतींस्वांवनमालांनीलवा
साएककुंडलोहलककुदिकृतसुभगसुंदरभुजोभगवान्माहेंद्रोवारणेंद्रइवकांचनींकक्षामुदारलीलोबिभर्ति ७ सुभगाश्चरुचिराश्चभु-
जाएवरजतस्तंभास्तेषुअगरुचंदनकुंकुमानांपंकएवानुलेपः तेनावलिंपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथितेहृदयेमकरध्वजस्यावेशेनरुचिरंचललितंच
स्मितंयासांताः तस्यानुरागेणमदेनचमुदितंचतत् मदेनविघूर्णितेप्रचलितेचअाईषदरुणेकरुणावलोकयुक्तेनयनेयस्मिन्तत्तद्वदनारविंदंविलोकयंति ५
अमर्षोऽसहनंरोषःक्रोधःउपसंहृतस्तयोर्वेगोयेन ६ उपासनार्थमाह सुरादिभिर्ध्यायमानः चिंत्यमानः अनवरतमदेनमुदितश्चासौविकृतविह्वललोचनश्च
सुललितेनमुखरिकामृतेनवचनामृतेनस्वपार्षदान्विबुधयूथपानांपतींश्चाप्यायमानःहर्षयन् नीलेवाससीयस्यएकमेवकुंडलंयस्यहलस्यककुदिपृष्ठे
कृतःन्यस्तःसुभगश्चसुंदरश्चभुजोयेन उदारालीलायस्यसः नपरिम्लानोरागःकांतिर्यस्याः तस्याःनवतुलसिकाया आमोदमध्वासवेनसुरभिमधुरसेनमाद्य
तांमधुकराणांयेव्राताः तेषांमधुरगीतेनश्रीर्यस्याःतांवनमालाम् कक्षांवस्त्राम् ७

संश्लोकयामास वर्णयामास ८ अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्येक्षया यकल्याः स्वस्वकार्यसमर्था आसन् यस्य तु रूपं ध्रुवमनंतमकृतमनादि तत्र हेतुः यदेकमेवसत् आत्मन् आत्मनि नानाकार्यप्रपंचमधात् तस्य ब्रह्मरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमुह वेद न वेदैवेत्यर्थः ९ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह मूर्तिमिति यत्रेदं सदसद्विभाति सः नोऽस्माकं भक्तानां बहुकृपया संश्रुद्धसत्त्वं मूर्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य लीलां मृगपतिः सिंहः आददे अशिक्षत् यतः उदाराणि वीर्याणि यस्य तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः यद्वा कृपयेत्यत्र हेतुः यद्यस्मात्स्वजनानां मनांस्यादातुं लीलामाददे मृगपतिरिवोदारवीर्यः यद्वा मृग्यंत इति मृगाः कामप्रदाः तेषां पतिर्मुख्यः १० किंच आस्तां तस्य कृपया वपुर्धारणं तद्भजनं वा तन्नाम्नो औदार्यमेवातिविचित्रमित्या

य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रंथिं सत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान् भगवान् स्वायंभुवो नारदः सह तुंबरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षया सन् यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाऽधात्कथमुह वेद तस्य वर्त्म ९ मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र यल्लीलां मृगपतिराददेनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः १० यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् आनंत्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति १३ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिताः यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान् कामयमानैः १४ एतावतीर्हि राजन् पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत्कथयाम इति १५ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भूविवरविध्युपवर्णनं नाम पंचविंशतितमोऽध्यायः २५

ह यस्य नाम यदि पतितो महापातक्यपि अनुकीर्तयेत् तर्हि स शुद्ध्येदिति किमु वक्तव्यं यतोऽसावेव नृणामशेषमंहः सद्यो हंति कथमनुकीर्तयेत् अन्यतः श्रुतं वा अकस्माद्वा आर्तो वा सन् प्रलंभनाद्वा परिहासात् तस्माच्छेषादन्यम् ११ गिर्यादिसहितं भूगोलम् सत्त्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोऽपि को गणयेत् १२ दुरंतवीर्यं बलं यस्य उरवो गुणाः अनुभावश्च यस्य स च स च रसायाः भूमेर्मूले स्थितः तिष्ठति आत्मतंत्रः आत्माधारः १३ उक्तस्य लोकविभागस्योपयोगं वदन्नुपसंहरति एता ह्येवेह कामान् कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्या इत्यन्वयः १४ तस्य प्रपंचः एतावत्यः विपाकगतयः फलभूता गतयः ताः व्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि १५ इति पंचमस्कंधे टीकायां पंचविंशतितमोऽध्यायः २५ ॥ ॥ ॥

षड्विंशेतुततोऽधस्तान्नरकस्थितिरुच्यते पापिनोयत्रदह्यंतेयमदूतैर्यथायथम् १ पुंसोगतयउच्चावचाविसदृशाइतिभोगवैचित्र्यमुक्तंतदेतत्कुतइतिपृच्छति महर्षइति कर्मणःसमानत्वेऽपिश्रद्धावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यमिति परिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्विक्याश्रद्धयाकर्तुःसुखित्वंराजस्यासुखित्वंदुःखित्वंचतामस्या दुःखित्वंमूढत्वंच तत्रापितासांश्रद्धानांतारतम्यात्सुखादितारतम्यंसर्वेषामित्यर्थः १ प्रतिषिद्धंप्रतिषेधः सएवलक्षणंप्रमाणंयस्य अधर्मस्यकर्तुः श्रद्धावैसा

राजोवाच महर्षएतद्वैचित्र्यंलोकस्यकथमिति ऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धयाकर्मगतयः पृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभवंति १ अथेदानींप्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धयावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवति याह्यनाद्यविद्ययाकृतकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयःसहस्रशःप्रवृत्तास्तासांप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः २ राजोवाच नरकानाम-भगवन्किंदेशविशेषाअथवाबहिस्त्रिलोक्याआहोस्विदंतरालइति ३ ऋषिरुवाच अंतरालएवत्रिजगत्यास्तुदिशिदक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्चजलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयःपितृगणादिशिस्वानांगोत्राणांपरमेणसमाधिनासत्याएवाशिषआशासाना निवसंति ४ यत्रहवावभगवान्पितृराजोवैवस्वतःस्वविषयंप्रापितेषुस्वपुरुषैर्जंतुषुसंपरेतेषुयथाकर्मावद्यंदोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनःसगणोदमंधारयति ५ तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयंति अथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोंऽधतामिस्रोरौरवोमहारौरवःकुंभीपाकःकालसूत्रमसिपत्रवनंसूकरमंधकूपःकृमिभोजनःसंदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणी-पूयोदःप्राणरोधोविशसनंलालाभक्षःसारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंच क्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंदशूकःअवटनिरोधनःपर्यावर्तनःसूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाविविधयातनाभूमयः ६ तत्रयस्तुपरवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति सहिकालपाशबद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रेनरकेबलान्निपात्यते अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिःयात्यमा-नोजंतुर्यत्रकश्मलमासादितएकदैवमूर्छामुपयातितामिस्रप्राये ७ एवमेवांधतामिस्रेयस्तुवंचयित्वापुरुषंदारादीनुपयुंक्ते यत्रशरीरीनिपात्यमानोयातनास्थोवेदनयानष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्चभवति यथावनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रंतमुपदिशंति ८

दृश्यंतमसस्तारतम्यात् तत्रापिकारणंदर्शयन्नाह अनाद्यविद्याकृतानांकामानांसृतयोनरकाः तासाम् अथेदानींताःप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामइत्यन्वयः २ किंभूमावेवदेशविशेषाः त्रिलोक्याःब्रह्मांडाद्बहिर्वाआवरणेषुमध्येअंतरालेवाभूमिव्यतिरिक्ते ३ ४ कर्मदोषमनतिक्रम्यदोषमेवदमंपापफलंदंडंकरोति नउल्लंघितंभगवच्छासनंयेन ५ मतांतरेणाष्टाविंशतिमाह किंचेति ६ पापभेदेनचतत्तन्नरकयातनाभेदंप्रपंचयति यस्त्वित्यादिनायात्यमानःपीड्यमानःएकदैवतदैव ७ पुरुषंपतिंवंचयित्वा ८

भा॰ पं॰ टी॰
३९

एतत् शरीरमहमिति इदं धनादि ममेति मत्वा स्वयं च कुटुंबमेव पुष्णातीति नाशकर्मेन ९ रुरवोऽभूत्वेति कर्माण्येव तथा परिणामं प्राप्येत्यर्थः अतिक्रूरस्य-
भारशृंगाख्यस्य सत्त्वस्यापदेशः संज्ञा यस्य १० क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः ११ प्राणतः सजीवान् उपरंधयति पचति अपकरुणं निष्कृपम् १२ रव
लेसमदेशे १३ स्वधर्महा धर्मत्यागी १४ स्वनयन् रुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भवति अदृष्टदोषाः स्तेनोपरुद्धाः संतो यथा कश्मलमुपगताः तद्वत् १५ ईश्वरे

अ॰
२६

यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपत
ति ९ ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जंतवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसंति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरि
ति सर्पादतिक्रूरसत्त्वापदेशः १० एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयंति यः केवलं देहंभरः ११ य
स्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभीपाके तप्ततैले उपरंधयंति
१२ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमंडले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतित
प्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानांतर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टते अवतिष्ठति परिधावति च यावंति पशुरोमाणि ताव
द्वर्षसहस्राणि १३ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति तत्र हासावितस्ततो
धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडा
नुगतं फलं भुंक्ते १४ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति
तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेह खंडखंड आर्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतः यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः १५
यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रांधकू
पे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जंतुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रु
ह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृत्तिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः १६

णोपकल्पिता मनुष्यरक्तपानादिलक्षणा वृत्तिर्येषां मत्कुणादीनां
न विविक्ता विज्ञाता परव्यथा यैरविवेकिभिस्तेषां पुरुषेण ब्राह्मणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वककल्पिता वृत्तिर्यस्य विविक्ता परव्यथा येन विवेकिना अभिद्रुग्धाः हिंसि
ताः विहता निद्रारूपा निर्वृत्तिर्यस्य न लब्धमवस्थानं येन स तमसि परिक्रामति १६

३९

यत्किंचनभक्ष्यादिकमुपनतंप्राप्तंतदसंविभज्यननिर्मिताः पंचयज्ञायेन अतएववायसैः संस्तुतः समत्वेनवर्णितः कृमिभोजनः कृमीनेवभुंजानः यावत्तत् यावं
तियोजनानितत्कृमिकुंडंतावंतिवर्षाणियावद्धातसातकमित्यर्थः अप्रत्तमसंविभक्तम् अप्रहुतंवात्तीतितथासः अनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् १७ निष्कुषंतिछिं

यस्त्विहवाअसंविभज्याश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवायससंस्तुतःसपरत्रकृमिभोजनेनरकाधमेनिपतति तत्रशतसहस्रयोज
नेकृमिकुंडेकृमिभूतःस्वयंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणःकृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानंयातयते १७ यस्त्विहवैस्तेयेनबलाद्वाहि
रण्यरत्नादीनिब्राह्मणस्यवापहरतिअन्यस्यवाऽनापदिपुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरुषाअयस्मयैरग्निपिंडैःसंदंशैस्त्वचिनिष्कुषंति १८ य-
स्त्विहवाअगम्यांस्त्रियमगम्यंवापुरुषंयोषिदभिगच्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्तिग्मसूर्म्यालोहमय्यापुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंचपुरु
षरूपयासूर्म्या १९ यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तममुत्रनिरयेवर्तमानवज्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिष्कर्षंति २० येत्विहवैराजन्याराजपुरुषावा
अपाखंडाःधर्मसेतून्भिंदंतितेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभिन्नमर्यादास्तस्यांनिरयपरिखाभूतायांनद्यांयादोगणैरितस्ततोभक्ष्यमाणाआ
त्मनानवियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाःस्वाघेनकर्मपाकमनुस्मरंतउपतप्यंतेविण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामु
पतप्यंते २१ येत्विहवैवृषलीपतयोनष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाःपशुचर्यांचरंतितेचापिप्रेत्यपूयविण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवेनिपतंति
तदेवातिबीभत्सितमश्नंति २२ येत्विहवैश्वगर्दभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहाराअतीर्थेचमृगान्निघ्नंतितानपिसंपरेतांल्लक्ष्यभूतान्यम
पुरुषाइषुभिर्विध्यंति २३ येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञेषुपशून्विशसंतितानमुष्मिंल्लोकेवैशसेनरकेपतितान्निरयपतयोयातयित्वाविश
संति २४ यस्त्विहवैसवर्णांभार्यांद्विजोरेतःपाययतिकाममोहितस्तंपापकृतममुत्ररेतःकुल्यायांपातयित्वारेतःसंपाययंति २५ येत्वि
हवैदस्यवोऽग्निदागरदाग्रामान्सार्थान्वाविलुंपंतिराजानोराजभटास्तांश्चापिहिपरेत्ययमदूतावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानिविंशतिश्चस
रभसंखादंति २६

दंति १८ तिग्मयातप्तसूर्म्याप्रतिमया सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगंता २० अपाखंडाः सत्कुलीनाः संतः द्वितीयांतपाठेसेतुविशेषणंनदींविशिनष्टिविण्मूत्रेति २१
पशुचर्यांस्वेच्छाचारम् २२ अतीर्थेविहितादन्यत्रविध्यंतीति प्राणनिरोधोदर्शितः २३ निरयपतयोयमपुरुषाः २४ लालाभक्षमाह यस्त्विति रेतःपानंकारयं
ति २५ यमदूतायेश्वानः सरभसंसंरंभमम् २६

द्रव्यविनिमये क्रयादौ निरवकाशे निरालंबे अवीचीशब्दार्थमाह यत्रेति वीचिस्तरंगः तद्रहितत्वादवीचिः २७ योविप्रस्तत्कलत्रंवासुरांपिबति अन्योऽपि वाव्र
तस्थःसन् राजन्योवैश्योवासोमपीथः कृतसोमपानइत्यन्वयः तयोःसोमस्थाने फलचमसविधानात् सोमपाननिषेधाच्च तथाचश्रुतिः न्यग्रोधस्त्वीभिराहृत्यताःसं

यस्त्विहवाअनृतंवदतिसाक्ष्येद्रव्यविनिमयेदानेवाकथंचित्सवैप्रेत्यनरकेवीचिमत्यधःशिरानिरवकाशेयोजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नःसं-
पात्यते यत्रजलमिवस्थलमश्मपृष्ठमवभासतेतदवीचिमत्तिलशोविशीर्यमाणशरीरोनम्रियमाणःपुनरारोपितोनिपतति २७ यस्त्विह
वैविप्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथस्तत्कलत्रंवासुरांव्रतस्थोऽपिवापिबति प्रमादतस्तेषांनिरयंनीतानामुरसिपदाक्रम्यास्येवह्निनाद्रव
माणंकार्ष्णायसंनिषिंचंति २८ अथचयस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोनबहुमन्येत
समृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेऽवाक्शिरानिपातितोदुरंतायातनाह्यश्नुते २९ येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजंतेयाश्चस्त्रियोनृपशू
न्खादंतितांश्चतेपशवइवनिहतायमसदनेयातयंतोरक्षोगणाःसौनिकाइवस्वधितिनावदायासृक्पिबंतिनृत्यंतिचगायंतिचहृष्यमा
णायथेहपुरुषादाः ३० येत्विहवाअनागसोऽरण्येग्रामेवावैश्रंभिकैरुपसृतानुविश्रंभय्यजिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनकत
यायातयंतितेऽपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलादिषुप्रोतात्मानःक्षुत्तृड्भ्यांवाऽभिहताःकंकवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्म
शमलंस्मरंति ३१ येत्विहवैभूतान्युद्वेजयंतिनराउल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेऽपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंति यत्रनृपदंदशू
काःपंचमुखाःसप्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाबिलेशयान् ३२ येत्विहवाअंधावटकुशूलगुहादिषुभूतानिनिरुंधंति तथामुत्रतेष्वेवोप
वेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति ३३ यस्त्विहवाअतिथीनभ्यागतान्वागृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषानिरीक्ष
तेतस्यचापिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राःकंककाकवटादयःप्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३४

पिब्यद्धत्युपसृज्यतमस्मेभक्षंसंप्रयच्छे-
न्नसोममिति २८ सपूर्वमपिमृतकएवसन्मृत्वा २९ पुरुषस्यमेधेनहिंसयाभैरवादीन्यजंते याश्चस्त्रियःकामरूपाःरक्षोगणाभूत्वायथेहतेपुरुषादाःसंतः
पूर्वमन्नृतंनहत् ३० वैश्रंभकैःविश्वासोपायैःउपविश्रंभय्यविश्वास्य ३१ बिलेशयान्सूक्ष्मान् ३२ सगरेणसविषेण ३३अतिथयोःज्ञातपूर्वाःतान्पापेनवक्रीकृ
तेन ३४

आढ्याभिमतिः धनगर्वितः अहंकृतिः श्रेष्ठोऽहमितिमानीतिर्यक्प्रेक्षणंयस्यसर्वतः गुर्वादेरपिधनंचोरयिष्यंतीतिविशंकमानः परिशिष्यमाणंहृदयंवदनंचय स्यअनवगतः अप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलंगृण्हातीतितया परिवर्यंतिसूत्रप्रोतान्कुर्वंति ३५ इतरत्रस्वर्गादौ इहमर्त्यलोकेपुनर्भवेपुनर्जन्मनिमित्त म् उभयोर्धर्माधर्मयोःशेषाभ्याम् आदावेवद्वितीयस्कंधेवैश्वानरंयातीत्यादिनाउपगेयमुपनिषदम् श्रद्धाभक्तिभ्यांविशुद्धाबुद्धिर्यस्य ३६ यथावच्छ्रुत्वा ३७

यस्त्विहवाआढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षमाणःसर्वतोऽभिविशंकीअर्थव्ययनाशचिंतयापरिशुष्यमाणहृदयवदनोनिर्वृत्तिमन वगतोग्रहइवार्थमभिरक्षतिसचापिप्रेत्यतदुत्पादनोत्कर्षणाशमलग्रहःसूचीमुखेनरकेनिपतति यत्रहवित्तग्रहंपापपुरुषंधर्मपुरुषा वायकाइवसर्वतोऽगेषुसूत्रैःपरिवयंति ३५ एवंविधानरकायमालयेसंतिशतशःसहस्रशःतेषुसर्वेषुचसर्वएवाधर्मवर्तिनोयेकेचि दिहोदिताअनुदिताश्चावनिपतेपर्यायेणविशंति तथैवधर्मानुवर्तिनइतरत्रइहतुपुनर्भवेतउभयशेषाभ्यांनिविशंति निवृत्तिलक्षण मार्गआदावेवव्याख्यातः एतावानेवांडकोशोयश्चतुर्दशधापुराणेषुविकल्पितउपगीयते यत्तद्भगवतोनारायणस्यसाक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठंरूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतःपठतिशृणोतिश्रावयतिसउपगेयंभगवतःपरमात्मनोऽग्राह्यमपिश्रद्धाभक्तिवि शुद्धबुद्धिर्वेद ३६ श्रुत्वास्थूलंतथासूक्ष्मंरूपंभगवतोयतिः स्थूलेनिर्जितमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेत् ३७ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिन भःसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था गीतामयातवनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थूलंवपुःसकलजीवनिकायधाम ३८ इतिश्री भागवतेमहापुराणे पारमहंस्यांसंहितायांपंचमस्कंधेनरकानुवर्णनोनामषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ७ ५

कथंभूतासंस्थासकलानांजीवनिकायानांधामआश्रयएतत्तंवपुरिति ३८ पंचमस्कंधसंबंधिपदभावार्थदीपनैः प्रीयतांपरमानंदनृहरिर्बालभाषितैः १ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायांश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ५ ४

इतिश्रीमद्भागवतपंचमस्कंधःसमाप्तः ७

[OrderDescription]
,CREATED=02.03.20 12:17
,TRANSFERRED=2020/03/02 at 12:42:20
,PAGES=83
,TYPE=STD
,NAME=S0002941
,Book Name=M-2863-SHRIMAD BHAGWAT PANCHAM SKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,